

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ AZƏRBAYCAN
DİLLƏR UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

İBRAHİMOVA YELENA İBRAHİMOVNA

TEMPORALLIĞIN MƏTN YARADICI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

HSM-060201-Dilşünaslıq (İngilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

M.Y.Qaziyeva

filologiya elmləri doktoru, professor

BAKİ- 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
FƏSİL I. Temporallıq mətdaxili əlaqəlilik növü kimi	7
1.1. Temporallıq və zaman kateqoriyası	7
1.2. Temporallıq mətdə koherentliyi təmin edən amil kimi.....	17
FƏSİL II. Leksik-qrammatik temporallıq göstəricilərinin məntyaradıcı amil kimi rolu	41
2.1. Mətdə zaman ardıcılığı və eynizamanlılıq münasibətləri	41
2.2. Zaman budaq cümləsinin məntyaradıcı xüsusiyyətləri	58
NƏTİCƏ	72
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	74

GİRİŞ

Təqdim olunan dissertasiya temporallığın bəzi ifadə vasitələrinin mətnyaradıcı funksiyasının tədqiqinə həsr olunmuşdur. Mətnin mənası qəbuledici tərəfindən yalnız konkret şərait çərçivəsində başa düşülür və bunu müəyyənləşdirən amillərdən biri də temporallıqdır. Temporallıq subyektin şüurunun mətn kommunikasiyası prosesində mətn zamanı kimi çıxış edən obyektiv zaman strukturunu müəyyənləşdirmək qabiliyyətidir. Bu proses mətnin temporal mənə sahəsini formalaşdıran simvolları adekvat şəkildə şəhr etməyə imkan verə bilən insanın dil və fon biliklərinin qarşılıqlı əlaqəsini şərtləndirir.

Temporallığın eksplisit göstəriciləri mətn komponentləri arasındakı struktur və semantik münasibətlər haqqında məlumat verir. Onlar həmçinin mətni danışıq situasiyası ilə əlaqələndirən pragmatik informasiyanı təqdim edir. Söhbət kommunikasiya aktının iştirakçısı olan insanla onun diskursiv fəaliyyəti arasındakı münasibətlərdən gedir. Beləliklə, bu cür diskurs elementlərinin tədqiqi, ümumilikdə diskursiv-kognitiv dilçilik sahəsi üçün bir töhfədir.

Mövzunun aktuallığı. Müasir funksionalizmin fundamental səciyyəvi xüsusiyyəti onun mətn -diskurs sisteminin öyrənilməsinə istiqamətlənməsidir.

Funksional dilçiliyin təşəkkülü və inkişafı mətn-diskursun formalaşması və başa düşülməsi məsələlərinə artan maraqla izah olunur. Bu zaman xüsusi diqqət mətnin struktur cəhətdən bütövləşməsinə xidmət edən amillərin, o cümlədən temporal əlaqəliliyin tədqiqinə yönəlir. Mətnin struktur bütöv kimi formalaşmasında digər əlaqəlilik növləri (mözu birliyi, referensial, səbəb-nəticə və s.) ilə yanaşı, temporal əlaqəlilik də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Temporallığın mətnyaradıcı xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi kommunikativ prosesin daha səmərəli təşkili üçün münbit zəmin yarada bilər. Ona görə də zaman aspektinin kommunikasiya aktının iştirakçıları tərəfindən başa düşülməsi prosesinin, eləcə də həmin aspektin təhkiyəli mətnin formalaşmasındakı rolunun tədqiqi xüsusi maraq doğurur. Qeyd etdiyimiz xüsusiyyətlər mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Dissertasiyanın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı məndə temporallığı ifadə edən leksik-qrammatik vasitələrdir. İşin predmeti koqnitiv – proqmatik xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən və ekstralingvistik situasiyaya bağlı mətn adlandırılan kommunikativ vahiddir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi məndə temporal ardıcılığın təmin olunmasında iştirak edən bir sıra leksik-qrammatik vasitələri müəyyənləşdirmək, temporal semantikalı sözlərin, zaman zərflərinin, bağlayıcıların məndə zaman ardıcılığı və eynizamanlılıq münasibətlərinə, eləcə də retrospeksiya və prospeksiya işarə funksiyalarını araşdırmaq və zaman budaq cümlələrinin mətnyaradıcı xüsusiyyətlərini təhlil etməkdir.

Bu məqsədlə aşağıdakı konkret vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur:

1) temporallığın məndə koherentliyi təmin edən əsas amillərdən biri kimi müəyyənləşdirilməsi;

2) bağlayıcı, zaman zərfləri, temporal semantikalı sözlərin məndə zaman ardıcılığı və eynizamanlılıq münasibətlərinin formalaşmasında rolunun aşkarlanması;

3) temporal semantikalı sözlərin və zaman zərflərinin məndə retrospeksiya və prospeksiya işarə funksiyalarının dəqiqləşdirilməsi;

4) zaman budaq cümlələrinin mətnyaradıcı xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Zaman kateqoriyası həmişə onu fəlsəfi, lingvistik və digər aspektlərdən tədqiq edən alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Dilçilik ədəbiyyatında mövcud fikrə görə, zaman kateqoriyasının bədii zaman aspektinin invariant mahiyyətinin başa düşülməsi üçün real zamanın xüsusiyyətlərinə müraciət kifayət deyil. Belə ki, obyektiv olaraq mövcud olan real zamandan fərqli insanın real aləmi dərk etməsi sahəsinə aid “perseptual” zamanın xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdı. Çünki kommunikasiya aktının iştirakçılarının zaman seqmentlərini qiymətləndirməsi obyektiv zamanla üst-üstə düşür. Əgər obyektiv

zaman dəyişməzdirsə, perseptual zaman kommunikasiya aktının iştirakçılarının yanaşma prizmasından asılı olaraq dəyişikliklərə uğrayır.

Obyektiv zaman yalnız felin zaman formaları sistemində deyil, həmçinin digər dil vasitələri ilə də ifadə olunur. Mətnə təzahür edən obyektiv zamanın müxtəlif səviyyəli eksplisit ifadə vasitələri zaman mənalarını ifadə etməyə xidmət edən temporallıq funksional-semantik kateqoriyasının mövcudluğuna dəlalət edir. Temporallığın həm qrammatik-felin zaman formaları, zaman zərfləri, bağlayıcılar və zaman budaq cümləli mürəkkəb cümlə modelləri, həm də zaman semantikəli sözlərdən ibarət leksik ifadə vasitələri mətnə temporal ardıcılığı təmin edən mühüm amillərdir.

Mətnə temporal birlik, ilk növbədə, felin zaman formaları vasitəsilə təmin olunur. Lakin bir sıra dilçilərin (U. Çeyf, Y. Çendels) gəldiyi qənaətə görə, sırf zaman kateqoriyası geniş kontekst çərçivəsində onun mənasına adekvat başa düşülməsinə və beləliklə, kommunikativ prosesin uğurlu alınmasına imkan vermir. Bu hal mətnə əlavə temporallıq göstəricilərinin tədqiqini zəruri edir. Belə ki, temporallığın eksplisit ifadə vasitələrindəki inikas məqamları mətnə cərəyan edən hadisənin keyfiyyət xüsusiyyətlərini tam şəkildə dərk etməyə və onu təhkiyənin zaman müstəvisində yerləşdirməyə imkan verir.

Dilçilikdə felin zaman formalarının təhkiyənin formalaşmasındakı roluna dair bir sıra elmi tədqiqatlar aparılmışdır.

Bununla belə temporallığın digər dil vasitələri də bu cür funksiyaya malikdir. Məhz həmin temporal vasitələrin mətnyaradıcı xüsusiyyətlərinin ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında sistemli şəkildə öyrənilməsi tədqiqatın elmi yeniliyi hesab oluna bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Mətnin struktur bütövlüyü bir sıra amillər, o cümlədən mövzu, zaman, məkan və hərəkət birliyi ilə təmin olunur. Mətnin informasiya strukturunun temporal ardıcılıq aspektinin aşkarlanması və təsviri səmərəli kommunikativ proses modelini qurmaq üçün zəruridir. Bu da işin nəzəri əhəmiyyətini şərtləndirir.

Dissertasiyanın nəticələri ingilis dilinin kommunikativ aspektdə tədrisi, mətnin və diskursun təhlili, o cümlədən formalaşması qaydalarının öyrənilməsi və eləcə də mətnin tərcüməsi baxımından praktik əhəmiyyətə malikdir və tədqiqatın nəticələrindən ixtisas kurslarında istifadə etmək olar.

Tədqiqatda istifadə olunan metod və mənbələr. Tədqiqat əsasən sinxron aspektdə aparılmış, dil vahidlərinin kontekstual təhlili metodundan istifadə edilmişdir. Bəzi hallarda qarşılaşdırma metodu da tətbiq olunmuşdur. Dissertasiyada XX əsr Azərbaycan, Böyük Britaniya və Amerika yazıçılarının əsərlərindən faktiki dil materialı kimi istifadə olunmuşdur.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

İsin strukturu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

TEMPORALLIQ MƏTNDAXİLİ ƏLAQƏLİLİK NÖVÜ KİMİ

1.1. Temporallıq və zaman kateqoriyası

Temporallıq dilçilik termini olaraq geniş fəlsəfi anlayışı da ifadə edir. O. S. Axmanovanın “Dilçilik terminləri lüğəti”ndə *temporallıq* latın mənşəli söz kimi izah edilir. Bu sözün lüğəvi mənası *tempo*sözündən olub, zaman deməkdir [37, 472]. Eyni izahı biz Sovet ensiklopedik lüğətində də görürük. Lüğətdə bu sözün italyan dilindən *tempo* sözü ilə əlaqədar olduğu göstərilir [56, 328]. Ümumi qənaət bundan ibarətdir ki, temporallıq fəlsəfi və linqvistik anlayış kimi zaman mənasını özündə ehtiva edir.

Məkan və zaman anlayışlarının materiya ilə əlaqəsinin mürəkkəb problemlərinə toxunmadan tədqiqatımızda zaman anlayışının bəzi cəhətlərinə toxunmaq istərdik.

Fəlsəfədə zamanı məkandan ayrı təsəvvür etməzlər. Ona görə də onları birgə izah edir, birgə qiymətləndirirlər. Materialist fəlsəfə belə hesab edir ki, zaman və məkan materiyanın ümumi varlıq formasıdır. Məkan anlayışı əşyaların mövcudluğunu, yer tutumunu, xarici görünüşünü, daxili quruluşunu onların birinin digərinə nisbətdə yerləşmə qaydasını, həcmi (böyük və kiçikliyi), aralarındakı məsafəni və cəhətləri əhatə edir [6, 394].

Zaman isə proseslərin sürəkliliyini, axıcılıq tempini, onların ardıcıl və ya qeyri-ardıcıl olmasını, bu proseslərin müxtəlif faza və mərhələlərinin bir-birindən ayırd edilməsini, hadisələrin davamlılığını, bu davamlılıq prosesində onları təşkil edən komponentlərin daxili və bir-birinə olan münasibətlərini (tezlik və geclik mənasında), səbəb-nəticə münasibətlərini, genetic əlaqələrini və s. ehtiva edir. Zamanın ümumi xassəsi bunlardır: obyektivlik, mütləqlik, nisbilik, hərəkətlə üzvi əlaqəlilik, sonsuzluq, əbədilik, daimi ilə müvəqqətinin vəhdəti.

Zaman insan anlayışının hamı tərəfindən, hər yerdə, hər vaxt obyektiv və birmənalı şəkildə qəbul etdiyi kateqoriyaya aiddir. Bu anlayışa hansı subyektiv və

ya obyektiv mövqedən yanaşılmasından asılı olmayaraq, zaman kateqoriyasının varlıq forması və ya onunla qırılmaz münasibəti olan bir anlayış kimi qəbul edilir. Fəlsəfi yozuma görə proseslərin sürəkliliyini, axıcılığını, ardıcılığını, bu proseslərin müxtəlif faza və mərhələlərinin bir-birindən ayırd edilməsini, səbəb-nəticə münasibətlərinin genetik əlaqələrini və s. ifadə edir. Zaman da məkan kimi obyektivdir, mütləqdir, nisbidir, sonsuzdur, əbədidir. Zamanı məkandan fərqləndirən cəhət onun birölçülülüüyü və dönməzliyidir. Deməli, zaman məkandan fərqli olaraq geri dönməzdir.

Bir sıra filosoflar, o cümlədən Berkil, Yum, Max və başqaları zamanı fərdin süurunun məhsulu hesab edirdi. Görkəmli filosof Hegel isə bir qədər irəli gedərək zamanı dünya ruhunun, “mütləq” ideyanın məhsulu kimi başa düşürdü.

Materialist fəlsəfə məkan və zamanın obyektivliyini qəbul etməklə belə hesab edir ki, məkan və zaman xaricində reallıq ola bilməz. Çünki həm məkan, həm də zaman materiyadan ayrı şəkildə təsəvvür edilə bilməz. Çünki onlar məhz materiyanın əlamətləridir. Zaman və məkan məhz materiya ilə əlaqəli şəkildə izah edildikdə öz düzgün qiymətini ala bilər. Məkan və zamanın mütləqliyi ilə nisbiliyi dialektik vəhdətdədir.

Bir çox dilçilər qrammatik zaman kateqoriyasını hərəkətin nitq anına (mütləq linqvistik zaman) [46, 76] və yaxud istinad nöqtəsi kimi qəbul olunan digər ana (nisbi linqvistik zaman) münasibəti kimi müəyyənləşdirirlər [49, 96]. Lakin dilçilərin hamısı “mütləq” linqvistik zamanın mövcudluğunu qəbul etmir. Məsələn, F. İ, Mauler bununla bağlı qeyd edir ki, iki ənənəvi təsəvvürdən: nitq anı-koordinat sıfırından imtina etmək zəruridir. Çünki bütün feli zaman formalarının mənası nitq anı ilə deyil, digər nöqtə və yaxud digər hərəkət ilə əlaqəyə girir və bu qrammatik zamanın nisbiliyi əlamətinin əksidir [49, 45].

Məlum olduğu kimi, zaman semantikasına müasir yanaşmanın əsasında istinad nöqtəsi (reference time) konsepsiyası durur. Bu konsepsiyanın müəllifi Q. Reyxenbax üç relevant zaman anı ayırır:

1) nitq zamanı (speech time); 2) hadisənin baş verdiyi zaman (event time); 3) istinad nöqtəsi (reference time) [32, 98].

İstinad nöqtəsinin iki digər nöqtəyə münasibətdə vəziyyəti qrammatik zamanın mənasının dildə şərhini verməyə imkan yaradır. Məsələn, ingilis dilində bu nöqtələrin zaman müstəvisində Past Simple üçün düzülüşü aşağıdakı kimidir:

İstinad nöqtəsi – hadisə zamanı – nitq zamanı. (I saw John). Həmin düzülüş Past Perfect zaman forması üçün isə dəyişir:

Hadisə zamanı- istinad nöqtəsi – nitq zamanı (I had seen John).

Bu onu göstərir ki, Past Simple formasında istinad nöqtəsi və hadisə zamanı üst-üstə düşür və nitq zamanından öncə gəlir, Past Perfect formasında isə hadisə zamanı istinad nöqtəsindən öncə gəlir və onların hər ikisi nitq zamanını qabaqlayır.

Q. Reyxenbax istinad nöqtəsi anlayışını tətbiq edərkən qrammatik zaman formalarının simvolik-refleksiv mahiyyət daşıdıqları fikrinə əsaslanırdı. Çünki həmin formalar zamanı nitq aktı anına nisbətə müəyyənləşdirirlər. Beləliklə, zaman formalarının təsvirində ən azı iki nöqtə - hadisə zamanı və nitq anı iştirak edir. Onların qarşılıqlı nisbəti hadisənin üç əsas temporal səciyyəsinə onun nitq anına qədərki, nitq anı ilə eyni zamanda və nitq anından sonrakı yerini müəyyən edir. Bu cür yanaşma K. Haman tərəfindən aşağıdakı müddəaların irəli sürülməsinə səbəb oldu: [25, 39].

a)nitq anının formal məntiq modellərində sanki nə isə daimi hal aldığı aydınlaşır;

b)bu daimi hal zaman müstəvisini üç əsas sahəyə - indiki, keçmiş və gələcəyə bölür;

c)hadisələr zaman müstəvisində nitq anına münasibətdə yerləşir.

Lakin əgər zaman münasibətlərinin təhlilində yalnız iki istinad nöqtəsi iştirak edirsə, onda temporal münasibətlərin göstərilən yalnız üç növü və fəlin yalnız üç tərz –zaman forması mümkündür. Buna görə də müvafiq temporal münasibətlərin təhlili üçün daha bir zaman istinad nöqtəsi zəruridir.

Üçüncü nöqtə rolunu oynayan istinad nöqtəsi anlayışı Q. Reyxenbax tərəfindən, ilkin olaraq, perfekt formalarının təhlili üçün istifadə olunsada, sonralar ingilis dilinin digər zaman formalarının təhlilində də istifadə edildi.

Zaman müstəvisində bu nöqtənin yeri bir sıra amillərlə müəyyənləşir. K. Hamanın qeyd etdiyi kimi, zaman formaları yalnız bu nöqtənin mövcudluğuna və hadisə zamanı, istinad nöqtəsi və nitq zamanı arasındakı qarşılıqlı nisbətə işarə edir, lakin onun haqqında informasiyanın zaman zərfləri, zaman semantikası sözlər, fellərin tərz formaları və nəhayət, praqmatik amillər verir [25, 42].

İstinad nöqtəsi anlayışı bir qədər ümumiləşdirilmiş səciyyə daşıyır və mübahisəli görünür. İstinad nöqtəsi zaman formaları arasında fərqlərin şərh üçün istifadə edilən nəzəri bir anlayışdır və ya bu bir psixoloji reallıqdır? Digər tərəfdən bəlkə onun hadisə zamanı və nitq zamanı nöqtələri ilə yanaşı semantik konsepsiya kimi nəzərdən keçirmək lazımdır? Bu konsept temporal münasibətlərin həqiqiliyi şərtlərinə müvafiq ola bilər. Nəhayət, istinad nöqtəsi sırf praqmatik anlayış da ola bilər.

Q. Reyxenbax istinad nöqtəsini hadisə zamanı və nitq zamanı nöqtələri ilə eyni səviyyədə, yəni semantik konsept kimi nəzərdən keçirirdi. Digər tərəfdən, mətnin mövcudluğu reallığı istinad nöqtəsinin praqmatik anlayış kimi çıxış etməsinə şərait yaradır. İstinad nöqtəsinə bu cür baxış ilə, nəticə etibarilə, Q. Reyxenbax da razılaşırdı. O, hadisələrin keçmişdə yerləşən istinad nöqtəsindən deyil, nitq anı ilə üst-üstə düşən istinad nöqtəsindən də nəzərdən keçirilə bildiyi qənaətinə gəlmişdir. K. Hamanın qeyd etdiyi kimi bu cür yanaşma istinad nöqtəsinin müşahidə nöqtəsi (vantage point) kimi nəzərdən keçirilməsini əsas tutur və bu, Q. Reyxenbaxın istinad nöqtəsi ilə E. Hinriksin ötürücünün niyyəti perspektivi arasında eynilik axtarmağa imkan verir [27,41]. Y. Paduçeva da istinad nöqtəsinin praqmatik anlayış kimi şərh edilməsinin mümkünlüyünə işarə edir [51,85]. Lakin, K. Haman istinad nöqtəsinin semantik səviyyəyə aid olduğuna dəlalət edən sadə əsasların mövcudluğunu vurğulayır.

İstinad nöqtəsi anlayışının zaman formalarının təhlilində istifadəsi ilə bağlı əsas məsələlərdən biri onun nöqtə və ya interval olduğudur. Q. Reyxenbax istinad nöqtəsini nöqtə kimi nəzərdən keçirir və yalnız hadisə zamanının interval kimi (Continuous formasının təhlilində) təqdim edilə biləcəyini mümkün sayırdı. Lakin Q. Reyxenbaxın təklif etdiyi zaman formalarının trixotomik təhlilindən istifadə

edən sonrakı tədqiqatlar istinad nöqtəsinin həm nöqtə, həm də bağlı və ya interval kimi təqdim oluna biləcəyini göstərmişdir.

İstinad nöqtəsinin mühüm funksiyalarından biri onun propozisiyanın temporallaşmasında iştirakıdır. A. Şopfun göstərdiyi kimi, propozisiyanın temporallaşması ona aid hadisənin zaman müstəvisində müəyyən yer ilə istinad nöqtəsinin köməyi ilə əlaqələndirilməsidir. Beləliklə, istinad nöqtəsi anlayışı propozisiyanın cümləyə çevrilməsi zamanı mühüm əhəmiyyətə daşır və qrammatik zamanın meydana çıxmasına şərait yaradır [34, 52].

Bəzi dilçilər fəza və zaman deysisinin təsviri üçün anlayışlar sistemini genişləndirməyi təklif edir və “danışanın zamanı” anlayışını ön plana çıxarır. Belə ki, danışan hadisənin baş verdiyi zamanın qəbulundan asılı olaraq qrammatik vasitələri seçir və müəyyənləşdirir [51, 25].

D. Ştelinq felin qrammatik kateqoriyaları sistemində zaman kateqoriyasının özünəməxsusluğunu qeyd edir və bu kateqoriyanı danışan – qulaq asan müstəvisində olan və sintaqmatik səviyyədə bürüzə verən predikativ kateqoriyalara aid edir.

Beləliklə, o hesab edir ki, zaman kateqoriyası öz strukturu, qrammatik mənə tutumu, semantikasını, sintaktik funksiyaları baxımından əsl fel kateqoriyalarından fərqlidir və nitq aktının mahiyyəti, fərdlərarası münasibətlərlə bağlıdır [65, 223].

Zaman kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsinə və onun ontoloji və dil mahiyyətinin aşkarlanmasına digər bir yanaşma funksional qrammatika nəzəriyyəsi çərçivəsində işlənir [40, 88] və s. Burada zaman kateqoriyası və temporallıq kateqoriyası anlayışları arasında fərqləndirmə aparılır. Bu nəzəriyyəyə görə felin zaman kateqoriyası “hərəkətin nitq anına və yaxud digər hərəkətin zamanına (nitq anından əlavə hər-hansı bir ana) münasibətini ifadə etmək üçün istifadə olunan qrammatik formalar sistemi” kimi nəzərdən keçirilir [54,88]. Temporallıq funksional – semantik kateqoriya olaraq zamanın müxtəlif dil ifadə vasitələrinə: leksik, morfoloji, sintaktik vasitələrə əsaslanır. Buradan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, fel zamanı temporallıq anlayışına daxil olur və onun “qrammatik mərkəzi”, “semantik nüvəsi” rolunu oynayır. Bütün dillərə zaman anlayışının fəllərə ifadəsi

universal cəhətdir. Hətta bəzi dillərdə fel “vaxt-zaman sözü” ilə (məsələn, alman dilində zeit+wort) adlandırılıb. Lakin zaman anlayışının təkcə fellərlə ifadə edildiyini söyləmək olmaz. Obyektiv və qrammatik zamanın semantikasının müqayisəsi obyektiv zamanın heç də bütün mənalarının müvafiq qrammatik kateqoriyanın köməyi ilə ifadə olunduğunu göstərmir. Real təhkiyə şəraitində sırf fel zamanın morfoloji əlamətləri bir çox hallarda və xüsusilə cümlə və mətnin mənasının başa düşülməsini tam şəkildə təmin edə bilməz. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, obyektiv zaman digər vasitələrlə ifadə olunur, yəni obyektiv zaman dildə yalnız felin zaman formaları sistemində deyil, həmçinin bu sistemdən kənar da ifadə oluna bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, zaman kateqoriyası və temporallıq bir sıra digər semantik kateqoriyalar (ilk növbədə “zamanın distribusiyası”, “zaman sırası” və s.) ilə qarşılıqlı əlaqəyə girir [52,86].

Məlum olduğu kimi gündəlik həyatın reallığı dil daşıyıcısı üçün “burada” və “indi” anlayışları ətrafında cərəyan edir. Subyektin şüuruna temporallığın xas olduğu ilə bağlı o, obyektlərin – mətnlərin zaman strukturlarını real olaraq qiymətləndirə bilir və bununla da mətn kommunikasiyası prosesində “zaman kəsiyində keçidlər” etmək qabiliyyətinə malikdir. Mətn qəbuledicisi bu keçidləri ona öz keçmiş təcrübəsindən tanış olan temporal vasitələrin köməyi ilə edir. Bəzi tədqiqatçıların temporal markerlər adlandırdıqları həmin vasitələr hadisələrin cərəyan etdiyi cəmiyyət üçün səciyyəvi temporal-mədəni xüsusiyyətlərin eksplisit şəkildə bürüzə verdiyi bədii mətnin elementlərini açmağa bir növ yardımçı olur vəs. Bu temporal vasitələrin tədqiqi hadisənin temporal profili (temporal profile) anlayışı ilə üzvi surətdə bağlıdır. C. Harkness tərəfindən temporal profilin geniş tərifini verilmiş və cümlədə onun haqqında informasiyanın xəbərin fel formasında təqdim edildiyi göstərilmişdir [26,40]. Əlbəttə ki, bu müddəanın doğruluğuna şübhə etməyərək, eyni zamanda belə bir fikir irəli sürmək istədik ki, zəruri olduğuna baxmayaraq, felin tərz-zaman formasının ehtiva etdiyi informasiya heç də həmişə kifayət deyil. Məsələ ondadır ki, cümlənin fel-xəbərinin mənasına eyni zamanda bir sıra parametrlər, o cümlədən qrammatik zaman, formanın tərz

xüsusiyyətləri və digərləri təsir edir. Bu parametrlər müəyyən mətn çərçivəsində mövcud olaraq məzmun komponentləri temporal vasitələr olan kontekst ilə qarşılıqlı əlaqəyə girir. Güman etmək olar ki, istinad nöqtəsinə istiqamətlənmiş zamanı göstərərəkən hərəkət, adətən, kommunikativ situasiya ilə şərtlənən müəyyənliklə səciyyələnəlməlidir. Həmin fikir təhkiyəli mətnin təşkili və başa düşülməsində kontekstin vacibliyinə dəlalət edir. Belə ki, real təhkiyə şəraitində sırf fel zamanının morfoloji əlamətləri bir çox hallarda cümlənin mənasının başa düşülməsini tam şəkildə təmin edə bilməz. Məsələn:

Robert Jordan watched her climbing lithely up to his lookout post, the sack over her shoulder, the bucket in one hand, her cropped head bright in the sun. [E. Hemingway 12, 286]

Burada felin (watch) göstərilən formasının onun hansı mümkün zaman çalarını (bir müddət və yaxud əvvəldən sonadək seyr etmək) ifadə etməsi məlum deyil. Biz güman edə bilərik ki, yalnız kontekstdəki digər vasitələr qəbulediciyə mətndəki real vəziyyəti ardıcıl anlamağa, onun zaman istinadını müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Beləliklə, zaman kateqoriyasının təmin etdiyi temporal lokallaşma felin zaman formaları ilə qarşılıqlı əlaqəyə girən temporallıq göstəriciləri ilə həmahəngdir. Həmin temporallıqgöstəriciləri mətndə hərəkətin baş verməsini dəqiqləşdirməyə, konkretləşdirməyə və bəzən öncədən müəyyənləşdirməyə yardım edir. Misallara müraciət edək:

...All the time Harry didn't say anything and we turned on to the sand road and drove along it to the boulevard. Out on the boulevard he pulled the car to the edge of the sidewalk and stopped. [E. Hemingway10,73]

Burada “all the time” temporallıq göstəricisinin işlənməsi predikatın “didn't say” təsvir etdiyi zaman kəsiyində mövcud vəziyyəti məhdudlaşdırır və təhkiyənin zaman xətti ilə sağa doğru irəliləməsinə imkan verir, yəni mətndə bir andan sonra baş vermiş “he pulled the car” və “stopped” nəzərdə tutulur.

“Time-adverbials” xüsusi qrupuna aid edilən bir sıra zaman zərfləri (already, often, seldom, sometimes, always və s.) mövcuddur [23,37]. Həmin zərflərin rolu

bu və ya digər zaman formasının əsas kateqoriya mənasın reallaşmasına yardım edilməsi zərurəti yarandıqda, cümlə və mətndə üzə çıxmasından ibarətdir. “Perfect” zaman formasının “already” zərfi ilə birgə işlənmə məqamına nəzər salaq:

“I’ve already given the idea a lot of thought, even discussed it with my father”, Andrew replied. [J. Archer, 290]

Məhz “already” zərfi sayəsində bu cümlədəki hərəkət nitq anına münasibətdə ondan əvvəl baş vermiş kimi qəbul olunur.

Digər misalda:

“I don’t know”, said the man. “I’ve always heard it called the old rale since my first enlistment”. [E. Hemingway 10, 159]

Felin bu nümunədə göstərildiyi zaman –tərz forması üçün səciyyəvi olan “always” zərfi təsvir olunan hadisənin təhkiyənin indiki zamanında mütəmadiyyəti və yaxud daimiliyi kimi keyfiyyət xüsusiyyətini önə çəkir və beləliklə, Present Perfect formasının məzmun cəhətdən əlavə potensialına işarə edir.

Zaman semantikalı sözlərin temporallıq göstəriciləri kimi roluna nəzər salaq:

In his twenty – nine years Ricky Hodge had spent eleven of the last fourteen in foreign jails. [J. Archer, 190]

Felin Past Perfect formasının təşəkkülündə “his twenty –nine tears”, “eleven of the last fourteen” kimi temporallıq elementləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Anoloji hala nəzər salaq:

During the election campaign Charles had had to spend a lot of time at the bank because of a run on the pound. [J. Archer, 224]

Burada “During the election campaign” zaman semantikalı ifadəsi yenə də felin Past Perfect formasının yaranmasında həlledici rol oynayır.

Azərbaycan dilində leksik-qrammatik səviyyədə temporallıq ifadə edən dil elementləri ya qrammatik cəhətdən təcrid edilmiş vəziyyətdə, ya da müəyyən formal-qrammatik əlamət qəbul etdikdən sonra ünsiyyət sistemində daxil olur. Məsələn: “həmişə”, “əbədi” kimi sözlərdə sabit temporallıq ifadə edilir:

Hər yerdə, həmişə sənsən gümanım,

Canım gözüüm mənim, Azərbaycanım. [N. Xəzri, 99]

Və:

Bu mavi sulara son dəfə baxdı,

Əbədi yumuldu o mavi gözlər. [M. Araz, 131]

Həmçinin:

Məni yelkən kimi qərq etsə də deryada zaman.

Vurğun öldü deməyin, bir əbədi sənəti var... [S. Vurğun 7,306]

Bu misallardakı “həmişə” və “əbədi” sözləri sabit temporallıq ifadə edən elementlər olub, ümumi zaman bildirir. Çox vaxt temporallıq ifadə edən sözlər (zərf mənasında) konkret zaman bildirməyib, mücərrəd, davamlı, zaman kəsiyini ifadə edir. “Əvvəl”, “sonra”, “gec”, “tez” və s. kimi sözlər məhz belə mənalar yaradır. Belə sözlər tək işləndiyi kimi, birlikdə də işlənərək kontrast zaman mənası yaradır. Məsələn:

Bu uşaq əvvəl-axır alim olacaq. [C.Məmmədquluzadə, 374]

“Əvvəl” sözü tək işləndikdə məntiqi cəhətdən bir qeyri-tamlıq yaranır. Yəni temporal düşüncə sanki, fikrin davam etməsini onun məntiqi-semantik bitkinləşməsini qarşıya qoyur. Belə olduqda mütləq sintaktik bütövün reallaşmasına məntiqi ehtiyac duyulur. Buna görə də “əvvəl”, “tez” sözləri öz antonimlərini həmişə tələb edir. Məsələn:

Əvvəl Məhəmmədhasən əmi istədi piyada getsin, çünki məlumdur ki, piyada ziyarətəgetməkliyin feyzi malnan getməklidən artıqdı. Amma sonra baxdı gördü ki, sinnin o vaxtı deyil ki, piyada iki aylıq yolu gedib qayıtsın.

[C. Məmmədquluzadə, 239]

“Gündüz” və “gecə” temporal kontrastı da analogi mahiyyət daşıyır. Belə bir misala baxaq:

Gündüzdən Şəban ona xəbər göndərmişdi ki, gecə hazır olsun ki, gəlib onu aparacağam. [Ə. Haqverdiyev, 200]

Qəribədir ki, “əvvəl-axır” temporal münasibət zamanın dönməz, birtərəfli, müstəqil mənasını bildirdiyi halda, “tez-gec” mənə modeli haqqında bunu demək

olmaz. “Tez-gec” mənə modelinin morfoloji (formal) quruluşu məntiqi effekt vermədiyi üçün Azərbaycan dilində bu anlayış tərsinə çevrilməli olur. Məsələn:

Gec-tez bunu tutacaqlar, -dedi, dönüb Tofiqə baxdı. [M. Süleymanlı, 313]

Bu cümlədə “gec-tez” temporal kontrastını sadə, birtərəfli (əvvəldən axıra) modeldə göstərmək olmaz. Yəni əgər “gec-tez” temporal elementlərini “tez-gec” şəklində ifadə etsək, formal-qrammatik cəhətdən düzgün olsa da, məntiqi cəhətdən anlaşılma da, ekspressivlik effekti zəif görünəcək.

Azərbaycan dilində yuxarıda dediyimiz kimi “əvvəl”, “tez” sözlərini müstəqil temporal üzv kimi işlətmək üçün onlar morfoloji dəyişikliyə uğramalıdır, yəni mütləq zamanla əlaqəsi olmayan sözlər müxtəlif şəkilçi qəbul edərək temporallaşır. Məsələn: “əvvəllər”, “əvvəlcə”, “tezliklə”, “tezcə”, “tezlikdə” şəklində işləndikdə antonim temporal komponentin iştirakı vacib deyil:

Əvvəllər bəndə bu sözə inanmadım və qonşuluğumuzda Hacı Molla Əlidən bu məsələni soruşduqda, doğrudan bildim ki, Quranda həmin fəqərə müəyyən surədə qeyd olunubdur. [C. Məmmədquluzadə, 528]

Hətta “əvvəl” sözü tək işləndikdə belə, “əvvəllər” anlayışını ifadə edir. Məsələn:

Beləydi qayda əvvəl,

Qız doğanda analar,

Baxıb qara geyərdi,

Su üstündə sonalar [S. Vurğun 8, 139]

Bu misaldakı “əvvəl” sözünün mənə tutumu daha geniş olduğu üçün onu əvvəllər şəklində qəbul edirik.

Temporallıq anlayışı daha çox zaman bildirən sözlərin özü ilə ifadə edilir. Məsələn: “gecə”, “gündüz”, “axşam”, “səhər”, “il”, “gün”, “ay”, “saat”, “an” və s. kimi sözlərə “bu”, “o”, “həmin” və başqa əvəzlilər artırıldıqda (onlar həmin əvəzlilərlə işləndikdə) yenə də temporallıq ifadə edilmiş olur. Məsələn:

O gün belə bir ayaq təpiyiylə düz ağızından vurdu, o tanış ağrını it birdə hiss elədi. [M. Süleymanlı, 301]

Analoji hal ingilis dilində də müşahidə edilir:

The ranch seemed especially quiet this morning. [J. Steinbeck, 136]

Və:

The next morning after breakfast/ Carl tiflin folded a five-dollar bill in a piece of a newspaper and pinned the package in the bib pocket of Jody's overalls.

[J. Steinbeck, 144]

Bu misallarda “morning”, “breakfast” kimi sözlərin temporal mənası “this” işarə əvəzliyinin, “the” artiklinin “next” və “after” vahidlərinin köməyi ilə aktuallaşır.

“Bayaq” sözü Azərbaycan dilində yaxın və qeyri-dəqiq temporalıq məna-keçmiş zaman mənası ifadə edir Məsələn:

-Amerika, Yeni dünya!

Vətənimdir, dedim-bayaq. [S. Vurğun 8, 263]

Temporallığın bu tip ifadə vasitələrini nəzərdən keçirərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, həmin vasitələr fel-xəbər mənası daxilində fəaliyyət göstəriri və mətndə lokal əlaqəliliyə, yəni onun elementləri arasında leksik və qrammatik münasibətlərin gücləndirilməsinə xidmət edir. Burada temporalıq göstəriciləri mətnin müəyyən bir komponentinin önə çəkilməsi funksiyasını yerinə yetirirlər. Həmin bu müddəanın linqvistik mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dilin hər-hansı bir elementi bu və ya digər vasitələrdən istifadə sayəsində diqqət mərkəzinə çevrilir.

U. Çeyf qrammatik zamanın diskursda hər hansı bir mövcud informasiya nəticəsində yarandığını güman edir [62, 73]. Bu, eksplisit temporalıq ifadələri və yaxud hətta kontekstual informasiya da ola bilər. Məsələn, əgər mətndə “now”, “yesterday”, “in 1990” kimi eksplisit ifadələr varsa, zaman formaları onlara müvafiq seçilir. Faktiki, bu göstəricilər qrammatik zamanı yalnız cümlə üçün deyil, bütöv diskurs – mətn üçün müəyyənləşdirir.

1.2. Temporalıq mətndə koherentliyi təmin edən amil kimi

Mətn dilçiliyinin inkişafı, xüsusilə bizim mətnlər vasitəsilə kommunikasiya aktını həyata keçirməyimiz, eləcə də bir cümlədən ibarət mətnin mövcudluğu ilə

bağlı fikirlər cümlədən sonrakı struktur vahid kimi məhz mətnin nəzərdən keçirilməsi vacibliyini irəli sürmüşdür.

İ. Qalperinözünün mətnin linqvistik tədqiqatların obyektı kimi öyrənilməsinə həsr olunmuş kitabını müasir mərhələdə dilçiliyin bütün təməl müddəalarının struktur prinsiplərə əsaslanmaları haqqında mülahizələrlə başlayır. Struktur məfhumu bu strukturun iyerarxiyasında müxtəlif səviyyələrin aşkarlanmasını nəzərdə tutur. İ. R. Qalperin “Mətn – linqvistik tədqiqat obyektı kimi” əsərində göstərir ki, “mətnin bəzi parametrləri səviyyələr strukturunun paradiqmatikadan sintaqmatikaya ekstrapolyasiyası üçün əsas verir. Bu cür parametrlərə, ilk növbədə, vahidlərin – konstituentlərin ayrılması, mətnin kateqoriyalarının müəyyənləşdirilməsi, eləcə də məlum olduğu kimi, hər hansı bir səviyyənin təhlilinin mümkünsüz olduğu semantik aspektlər aid edilir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mətn dil səviyyəsi deyil, nitq səviyyəsi kimi çıxış edir. Nitq, həmçinin, sistem xarakter daşıyır. Hətta nitq yaradıcılığının pərakəndə mahiyyəti də dil sisteminin onun üzərinə qoyduğu məhdudiyyətlərdən azad deyil. Nitq yaradıcılığı prosesinin şüurlu şəkildə təşkil olunmuş nəticəsi kimimətn onun təşkilinin müəyyən qanunauyğunluqlarına tabe olur”. [44, 35]

Bununla bağlı olaraq qeyd etmək lazımdır ki, səviyyə məfhumu dilin öyrənilməsinə sistem-struktur mövqedən yanaşmanın ən mühüm konsepsiyalarından biridir. Bu mənada İ. R. Qalperin tərəfindən göstərilən ekstrapolyasiya tamamilə qanunauyğundur. Lakin, bununla yanaşı, ekstrapolyasiyanın dəyişkənliyə məruz qalmayan təhlil prinsiplərinin ardıcılığını nəzərdə tutduğunu söyləmək olar. Struktur dilçiliyin müəyyən abstrakt modeli kimi səviyyə məfhumu dil vahidlərinin sistem statusunu müəyyənləşdirən üç əsas parametr üzrə müvafiqlik əsasında qurulur. Dil strukturunda səviyyəni forma, məzmun və funksiya üzrə bir-birinə uyğun gələn dil vahidləri təşkil edir. Nitqdə bu cür səviyyə yaranmır. Səviyyə termininin qeyr-dəqiq ifadəsi İ. Qalperinin ekstrapolyasiyasını konseptual olaraq tamamlamır. Belə ki, ekstrapolyasiyasız da sintaqmatika özü-özlüyündə sistem və struktur səviyyəyə daşıyır. Məsələ bundadır ki, sistem anlayışı söz və sözfövqi yaranmalar da daxil olmaqla dil vahidlərinin realizə

olunmalarını göstərir. Bu da öz növbəsində dil vahidlərinin məzmununun digər dil vahidləri vasitəsilə realizəsini nəzərdə tutur. Dil vahidlərinin struktur cəhətdən realizə olunmaları və onların semantik çatışmamazlığı sistem hadisəsi mahiyyəti daşıyır. Beləliklə, dil sistemi özü həm struktur, və həm də məzmun baxımdan dil vahidlərinin üzərinə məhdudiyyətlər qoyur. Bu isə onu göstərir ki, dil sistemi müəyyən konfigurasiyalar yığımı kimi özünü göstərir. Bu konfigurasiyalar isə məhz sistemin qoyduğu məhdudiyyətlər sayəsində yaranırlar. Aydınır ki, dil konfigurasiyaları strukturdan ibarətdirlər. Həmçinin, aydındır ki, onlar nitqə yox, dilə aiddir. Beləliklə, sistem sabitliyinə malik dil konfigurasiyaları nitqdə (onun müəyyən situasiyalarda pərakəndəliliyi də nəzərə alınmaqla) yalnız yenidən yaranırlar. Bu, əlbəttə ki, nitqi struktura çevirir. Göründüyü kimi, nitq paradiqmatikadan sintaqmatikaya ekstrapolyasiya olmadan da struktur mahiyyətə malikdir.

İntiutiv olaraq, mətn şüurumuzda cümlədən daha mürəkkəb struktur kimi əks olunur. Buna baxmayaraq, cümlə öz-özlüyündə “yazıda qeydə alınmış nitq əsəri” anlayışına cavab verir. Burada mətnin sərhədləri haqqında məsələ açıq qalır. Bütün hallarda bu, müəyyən qrafik şəkildə fiksasiya olunmuş dil reallığıdır. Həm roman, həm də onun fraqmenti mətdir. Bitmiş fikri ifadə edən hər bir struktur bilavasitə tərkib hissəsi kimi daha mürəkkəb xarakterli eyni struktura daxil olur. Fikrin və daha geniş götürsək, nəzərdə tutulan fikrin birliyi, bu cür daxil olmanı prinsip etibarilə sonsuz edir.

Mətn ilə cümlə arasında münasibətlərə toxunan E. Benvenist “Linqvistik təhlilin səviyyələri” əsərində cümlə səviyyəsini linqvistikanın tədqiq etdiyi obyektlərin yuxarı həddi kimi qəbul edir. Onun əsas ideyası aşağıdakı şəkildə göstərilə bilər: cümlə yalnız öz tərkib hissələri ilə müəyyələşir; o, seqmentasiyaya məruz qalır, lakin daha heç bir böyük vahidlərə daxil olmur; bu, dil işarələrinin inteqrasiyasında ən son səviyyədir; o, işarələrdən ibarətdir, ancaq özü işarə deyil; burada linqvistika qurtarır və təsvirin yeni sahəsi başlayır – tərkib hissələri cümlələr olan əlaqəli mətn sahəsi; beləliklə, cümləlinqvistika ilə translinqvistikanın qovşağında yerləşir. E. Benvenistə görə “O, (cümlə) eyni zamanda həm mənaya,

həm də referensiyaya malikdir. Məna informasiya daşdığı üçün və müvafiq situasiyaya müvafiq olduğuna görə - referensial əhəmiyyət kəsb edir. Deməli taksonomik nöqteyi-nəzərdən translingvistikə – cümlədən başlayaraq və daha yüksək səviyyələrdə mətn parçalarını tədqiq edir” [41, 63].

Dilçilikdə kommunikasiya, məlumatın hər hansı bir digər funksiyalarını nəzərə almadan sırf kommunikativ mənaya söykənir; lakin cümlədən kənarında - əlaqəli mətn dünyasında məna hökmən referensial səciyyə kəsb edir; o, bu və ya digər konkret situasiya ilə müəyyən edilir ki, həmin situasiyasız da müvafiq kommunikasiya mümkün deyil. Belə ki, təhkiyə situasiyasına daxil olanda mətn növbəti düzümün kommunikasiya obyektinə ola bilər ki, bu da sözlərin funksiyaların ardıcılığında zəruri bir element olduğuna və onun mətnin seqmentlərinin ümumi iyerarxiyasında müəyyən bir yer tutan işarə hesab edilməsinə qərar vermək imkanı yaradır.

Təhkiyə əlaqəli mətnin ötürücüsü və onun qəbuledicisini birləşdirən kommunikasiya aktı ilə bilavasitə uyğunlaşır. Başqa halda, daha çox texniki səviyyələrlə üzləşir ki, (məsələn: personaj və funksiyalarla) bunlarda bütövlükdə götürdükdə referensial funksiyaya (təhkiyənin məzmununa) tabedirlər. Beləliklə, təhkiyənin situasiyası təsvirin özünəməxsus səviyyəsini əmələ gətirir, çünki onun özünün xüsusi səciyyəvi mənalandırmaları vardır; öz növbəsində poetik məlumat uzun müddət ərzində kodlaşaraq yaranmış, özünəməxsus məlumatlandırmalara malikdir. Əlaqəli mətnin situasiyalarının sistemi şəkildə öyrənilməsi janrların ənənəvi təsnifatını yenidən nəzərdən keçirməyə gətirib çıxarır və yaxud əksinə, bu təsnifatın düzgünlüyünü təsdiq edir. Lakin mühüm olan bu deyil: əsas odur ki, başqa bütün səviyyələrin iyerarxiya zirvəsinə qoyula biləcək ən yüksək və ən şübhə doğurmayan səviyyə seçilsin. Təbii ki, səviyyələrin sayı təsvirin çıxış səviyyəsindən asılıdır (və yaxud hansı qaydada mətni təsvir etməyimizə görə sonuncu səviyyədə, onun ən kiçik tərkib hissələrindən və ya qlobal funksiyalarından başlayaraq); tamamilə mümkündür ki, lirik poeziyada daha aşağı səviyyənin vahidləri, deyək ki, hər hansı bir metaforanın komponentləri bilavasitə lirik situasiya ilə mütəqabil olur; əksinə, təhkiyəli mətndə ən kiçik vahidlər, deyək

ki, motivlər və ya onların iştirakçıları həqiqi təhkiyə səviyyəsinə çatana qədər integrasiyanın və yenidən kodlaşmanın bir neçə aralıq mərhələlərini keçirlər (funksiyalar və aktantlar səviyyəsi kimi). Bu elə qismən o deməkdir ki, əlaqəli mətnin iyerarxik strukturuna daxil olan səviyyələrin miqdarı və quruluşu onun tiplərinin təsnifatında meyar ola bilər. Səviyyələrin özləri artıq müəyyənlanmışlar daha belə bir meyar eyni bir səviyyənin elementləri arasındakı distributiv ola bilər. Belə ki, mətnin əsas səviyyəsi Ş. Ballinin linqvistik planda – distaksiya (dystaxia), yəni nitq zəncirinin ardıcıl xəttliliyinin pozulması adlandırdığı haldan ibarətdir; mətndə eyni bir funksiyanın tərkib hissələri bir-birindən ayrı düşsə, hansısa “infikslər” və ya daha uzun əlavə edilmiş “parçalar” vasitəsilə bölünə bilərlər və yaxud ciddi ardıcılıqla, progressiv şəkildə inkişaf edən işlək mətndə olduğunun əksinə, əks qaydada yerləşdirilə və ya əvvəlcədən anons verə bilərlər [38, 59].

Bütöv mətnin öyrənilməsi ilə əlaqədar olan bir çox məsələlər arasında əsas diqqət onun strukturunun təsvirinə verilir. Bu aspektin təsvirinə həsr edilmiş əsərlərin təhlili bizim fikrimizcə bütöv mətndəki struktur əlamətlərinin xarakterinə müəlliflərin verdiyi tərəfin mübahisəli olduğunu göstərir. Bir tərəfdən, bütöv mətni cümlə ilə müqayisə yüksək və öz əlamətlərinə görə ondan fərqli sintatik vahid kimi nəzərdən keçirərək, digər tərəfdən – bütöv mətnin strukturunu mahiyyətcə öz aralarında əlaqəli olan cümlələrin sadə toplusu kimi müəyyənləşdirirlər.

R. Bart yazır: “Mətnin strukturunu müəyyən mənada cümlənin daxili strukturunu onun hər iki koordinat oxları ilə birlikdə təkrar edir: bir tərəfdən – eyni bir səviyyənin elementləri arasındakı substitusiya, seqmentasiya və distributiv əlaqələr, digər tərəfdən isə - bir səviyyənin vahidlərindən növbəti səviyyənin vahidlərinə doğru iyerarxik keçidlər kontekstdə məna kəsb edirlər” [39, 447].

Düşünmək olar ki, əgər bütöv mətn öz strukturuna malik sintaktik vahid hesab edilsə, onda, hər şeydən əvvəl, həmin strukturun məhz bütöv mətn üçün xarakterik olan və onu başqa səviyyənin vahidi kimi cümlənin strukturundan fərqləndirən spesifik xüsusiyyətləri göstərilməlidir. Əgər bütöv mətnin məhz bu spesifikasiyası üzə çıxarılib müəyyənləşdirilməyibsə, onda o, keyfiyyətcə xüsusi bütöv

mətn kimi deyil, məhz bir-birilə öz aralarında cümlənin müxtəlif tipli sintaktik əlaqələri vasitəsilə bağlanmış axını kimi meydana çıxacaq.

Bütöv mətnin strukturu necə nəzərdən keçirilir? Bəzi müəlliflər onun xətti xarakterini qeyd edirlər və mətnə öz aralarında bir-birilə müxtəlif vasitələr və müəyyən tərzdəki qaydalar ilə bağlanmış cümlələrin xətti ardıcılığı kimi tərif verirlər [24, 51 və s.]. Digərləri mətnin yalnız cümlələrin xarici xətti ardıcılığı kimi təşkil olduğunu xüsusi vurğu ilə qeyd edərək bu xarakteri çoxölçülü hesab edirlər [18, 67 və s.]. Onların fikrincə, mətnin yalnız koherent, yəni cümlələrin öz aralarında əlaqələnmiş ardıcılığı kimi müəyyən edilməsi kifayət deyil. Sübhəsiz ki, konstituentlərin koreferensiyasının təsviri zamanı, mətn strukturunun relevant əlamətləri qeyd edilə bilər, lakin burada müəyyən cümlələrin məhz koherent ardıcılıq ifadə etməsi, yəni mətn kimi qavranılması üçün zəruri şərtlərin hansı olduğu göstərilmir, çünki koreferentləşən söyləmləri ifadə edən cümlələrin heç də hamısı mətn kimi nəzərdən keçirilə bilməz [50, 83]. Həm də cümlələr arasındakı münasibətlərin xarakterini, onların koherent ardıcılığında müəyyənləşdirmək vacibdir [18, 36] və s. Mətnin strukturunun belə hərtərəfli tədqiqi mətndəki əlaqənin xətti xarakteri haqqındakı fikri təkzib edir və belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, mətn qarşılıqlı əlaqədə amil və elementlərdən ibarət olan kompleks çoxölçülü birləşmədir.

Sonuncu nöqtəyi-nəzər mətnin daha bir əhəmiyyətli əlamətini onun elementləri arasındakı münasibətlərin olmasını qeyd etsə də, bununla belə, mətnin strukturunun frazafövqü vahid hesab etməyə imkan verən səciyyəsinə açmır.

Bütöv mətnini strukturuna dair məsələ onun hüdudları məsələsi ilə əlaqədardır və burada həmçinin alimlərin baxışlarında birliyin olmadığını deməliyik. Bir sıra müəlliflər bütöv mətnin bitkinliyini onun relevant əlamətlərindən biri kimi nəzərdən keçirirlər və hətta bu əlamətləri onun tərəfinə daxil edirlər. Belə ki, məsələn, M. Pfyutse mətni nisbətən bitkin kompleksi ifadə edən cümlələrin toplusu kimi müəyyənləşdirir [53, 87].

Doğrudur, bu vaxt o nisbi bitkinlik deyəndə nəyi başa düşdüyünü və həmin bitkinliyin hansı vasitələrlə işarə olunması barədə heç nə söyləmir.

Bundan başqa, bütün mətndə sərhədlərin müəyyənləşməsi həm də onunla mürəkkəbləşir ki, hələ bu vaxta qədər nəyin mətn hesab edilməsinə dair dünya dilçiliyində vahid bir fikir yoxdur. M. A. K. Hallidey və R. Hasan mətni “bütöv yaradan istənilən uzunluqda şifahi və ya yazılı nitq parçası” kimi nəzərdən keçirir. N. Enkvist isə mətni “mənalı vahidlərin ardıcılığı” kimi qəbul edir [24, 55]. M. Pfyutse müxtəlif funksional üslubları mətn tipləri hesab edir. O, yazır: “Mətn tipləri bədii ədəbiyyatın janrları da ola bilər (dram, epos, roman, kiçik şeirlər, məsələn, sonet və s.)”. Ümumiyyətlə isə, o, belə güman edir ki, “Mətn tiplərinin miqdarı – hələ açıq qalan məsələdir” [53, 220].

Düşünürük ki, nəyimətn hesab etməklə əlaqədar göstərilən fikir ayrılıqları əvvəla, bütöv mətnin tərifinə dair dəqiq meyarların yoxluğu, ikinci isə bu mətnlərin müxtəlif planlı müxtəlif aspektli meyarlar əsasında ayrılıb seçilməsi ilə izah olunur. Belə ki, əgər cümlə minimal mətn kimi struktur və semantik əlamətlərin toplusuna görə ayrılıb seçilirsə, onda yuxarıda xatırlanan daha iri mətnlər artıq struktur əlamətlərini nəzərə almadan, yalnız ya məna, ya üslub, ya kompozisiya və ya janr əlamətləri və yaxud da bütün əlamətlərin bir yerdə hamısı əsasında ayrılıb seçilirlər.

Bütöv mətnin tərifinə və ayrılıb seçilməsinə dair dəqiq meyarların yoxluğu – nəticədə bütöv mətnin və ya onun parçalanmasının bir sıra hallarda fərqləndirilməsinə, onların eyniləşdirilməsinə səbəb olur. Belə ki, V. Dressler bir yerdə fəslə, paraqrafı, bölməni cümlə ilə mətn arasındakı aralıq birləşmələrə aid edir, həmin əsərin başqa bir yerində isə, həmin birləşmələri artıq mətn tipləri kimi müəyyənləşdirir [45, 112].

Mətnin tərkibindəki vahidləri bütöv mətnlə eyniləşdirməyə qarşı etiraz edən İ. R. Qalperin haqlı olaraq qeyd edir ki, bu vahidləri mətn kimi nəzərdən keçirmək, bu termini daha çox qarşılaşdırmaq və anlaşılmaz etmək deməkdir [44, 67].

Mətn tiplərinin ayrılıb seçilməsindəki yekdilliyin yoxluğu, nəyi mətn hesab etməkdə anlayışların müxtəlifliyi öz növbəsində onun yalnız yazılı nitqdə, yaxud həm də şifahi nitqdə səslənə bilməsi barədə fərqli fikirlərə gətirib çıxarır. Alimlərin əksəriyyəti sonuncu nöqtəyi-nəzəri müdafiə edir [22, 43].

Mətni yalnız dilin yazılı variantının məhsulu kimi nəzərdən keçirmək kifaət qədər əsaslandırılmış kimi görünür. Əvvəla, o, bu anlayışın həddən artıq dar şərhinin nəticəsidir. Buna görə də dialoji nitqin “mətn” anlamını istisna edir. Yeri gəlmişkən, bir sıra əsərlərdə dialoq mətnin növlərindən biri kimi tədqiq edilir. İ. R. Qalperin yazır: “Dilin şifahi və yazılıvariantlarının xarakterik əlamətləri dialoq və monoloqdur. Dil ünsiyyətinin bu tip formasından biri – həmsöhbətin olub-olmaması kimi ekstralinqvistik bir şərtədən irəli gəlir” [44, 48].

Faktik materialın tədqiqi yazılımətni şifahi mətndən fərqləndirən xüsusiyyətlərin mətnin öz əsas, relevant əlamətlərinə aid olmadığını düşünməyə əsas verir. Buna görə də mətn – fikrimizcə, iki – şifahi və yazılı variantda mövcud ola bilər.

Bütöv mətn üzərindəki müşahidələr göstərir ki, o, struktur əlamətlərin müəyyən kombinasiyasına malik bir sıra hissələrdən (komponentlərdən) ibarətdir. Buna görə də, bizim fikrimizcə, bütöv mətnin öyrənilməsini yuxarıda nəzərdən keçirilən tədqiqatlarda müşahidə edildiyi kimi ayrı-ayrı cümlələr bazasında deyil, onun hissələri əsasında yerinə yetirmək lazımdır, çünki cümlələr bütün mətnin deyil, yalnız onun hissələrinin birbaşa komponentləridir və deməli, ona yalnız dolayısı ilə daxil olurlar. Bundan başqa, cümlənin – mətnin komponenti kimi ayrıca müstəqil işlənən cümlədən əlamətlərin dəyişilməsinin nəzərə alınmadan öyrənilməsi adekvat səciyyə daşımır. Nəhayət, cümlənin onu təşkil edən parçaların təhlili bazasında tədqiq edilməsi mətnin funksional – üslubi və kompozisiya xüsusiyyətlərini, üslub potensialını və s. tam və hərtərəfli şəkildə müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bunu isə ayrı-ayrı cümlələrin təhlilinə əsaslanmaqla etmək olmaz, çünki onların strukturu və xüsusiyyətləri mətnin müxtəlif funksional üslublarda spesifikasını, onda müxtəlif üslubi vasitələrin istifadə imkanlarını üzə çıxara bilmir.

Bütöv mətnin ən səmərəli tədqiqat metodu –onu təşkil edən hissələrin bazasında öyrənilməsidir ki, bunu da “mərhələli” adlandırmaq olar. Bu metod iki mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələ - mətndə onun ayrı-ayrı parçalarını seçmək və bu parçaların struktur və funksional xüsusiyyətlərini öyrənməkdir. Bu vaxt

onların tədqiqatı iki aspektdə aparılmalıdır: bir tərəfdən xüsusi frazadan yuxarı vahidlər kimi tədqiq edilməlidirlər, digər tərəfdən isə - bütöv mətnin hissələri, komponentləri kimi öyrənilməlidirlər. Göstərilən parçaların birinci – “daxili” aspekti: frazafövqi vahid kimi verilmiş hissənin struktur xüsusiyyətləri, hissə daxilindəki ayrı-ayrı komponentlərin funksiyaları, komponentlər arası münasibətlər və s. təhlil edilir. İkinci aspekt – “xarici”: hissələr bütöv mətnin çərçivəsində öyrənilir. Bu hissələri mətnə “çıxaran” faktorlar, ayrı-ayrı hissələrin bir-birinə bağlanma vasitələri, onların semantik ümumiliyinin xarakteri və dərəcəsi, bütöv mətn daxilində daha iri komplekslərə birləşmə imkanı və s. təsdiq edir.

Ayrı-ayrı hissələrin bu cür öyrənilməsi işinin ikinci mərhələsi mətnin bütövlükdə tədqiqatını daha məhsuldar şəkildə həyata keçirməyə imkan verir. Bu halda mətn artıq cümlələrin əlaqəli ardıcılığı kimi deyil, hər biri bütün mətndəki məzmunun müəyyən bir hissəsini açan mətnə məxsus komponentlərin toplusu, onun strukturunun bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilir və bunula da bütün mətni tam şəkildə, parametrləri ilə birlikdə daha yaxşı başa düşməyə kömək edir.

Belə mərhələli metod bütöv mətnin bütün xüsusiyyətlərini tək-cə tam dolğunluğu ilə hərtərəfli şəkildə təhlil etməyə imkan vermir, həm də mətnlərin təşəkkülü və qurulması qanunlarını ən çox dolğunluqla öyrənməyə kömək edir ki, bu da nəinki bilavasitə, nəzəri, elmi maraq doğurur, eyni zamanda böyük praktik əhəmiyyət kəsb edir. Mətn onun qurulduğu hissələrin toplusundan ibarət olduğuna görə, hissələrin strukturlaşmasının əsas qaydalarının öyrənilməsini bilmək – bu hissələrin ən düzgün şəkildə təşəkkülünə və beləliklə də bütün mətnin ən yüksək səlistliklə qurulmasına imkan verir.

Mətn hissələrinin tədqiqi məqsədəuyğunluğu və məhsuldarlığı və onların bazasında (ayrı-ayrı cümlələrin bazasında deyil) –tam bütöv şəkildə mətnini öyrənilməsi getdikcə daha çox etiraf edilir. Bu zaman xüsusi olaraq qeyd edilir ki, mətn qrammatikasının ən mühüm məsələlərindən biri bütöv mətn ilə onun elementləri, o cümlədən , abzaslar arasındakı münasibətlər məsələsidir.

Mətndə fasiləsiz substitutiv bağlılığın olmasını onun əsas, bəlkə də yeganə relevant əlaməti sayan R. Xarveq yazır: “Bu əlaqənin kəsilməsi mətnin

sərhədlərini, yəni əvvəlini və sonunu göstərir. Bu kəsilmənin daşıyıcıları sintaqmatik substituentlərdir (yəni mətnin sonrakı cümlələrində analogi mənalı olan hər hansı bir başqa sözlə əvəzlənən sözlər). Daha dəqiq desək, sintaqmatik substituentlər mətnin sonuna yox, əvvəlinə işarə edirlər. Mətnin sonu dolayı yolla – başqa mətnə işarə vasitəsilə müəyyənləşdirilir” [60, 397].

Gördüyümüz kimi, müəllif mətn parçalarının strukturu haqqında yalnız ümumi şəkildə danışır. Onların sərhədlərinə dair tədqiqatların hər birində müxtəlif olan markerlərə gəlincə isə, bunlar yalnız təqribi hesab edilə bilər, çünki, məsələn, aşağı hədd konkret parçalara xas göstəricilər ilə müəyyənləşdirilmir.

Zənnimizcə, mətnin maksimal həcmi barədə məsələnin qoyuluşunun özü məqsədəuyğun deyil. Mətnin həcmi, digər kommunikativ vahidlər kimi ifadə etdikləri sözləmlərin xarakteri ilə müəyyənləşdirilir və böyüklüyündən , mürəkkəbliyindən və digər amillərdən asılı olaraq daha iri və ya kiçik ola bilər. Belə ki, əgər mətnin həcmi onu sintaktik vahid kimi öyrənərkən relevant deyilsə, onda sərhədlərinə işarə edən formal göstəricilər mətnin həcmindən asılı olmayaraq onun statusunu müəyyənləşdirən həlledici faktorlar kimi üzə çıxırlar. Belə meyarların mövcudluğu mətni sintaktik vahid kimi şərh etməyə əsas verir.

Mətnin strukturunun sintaktik xüsusiyyətlərini öyrənərkən təhlil edilən istiqamətin nümayəndələri xüsusi bütöv vahid kimi onun strukturundan deyil, əslində ayrı-ayrı cümlələrin strukturundan çıxış edir və deməli, mətnin əlamətlərini daha aşağı səviyyəli vahidin – cümlənin əlamətləri əsasında ayıraraq çıxarır. Mətnin strukturunun tədqiqinə belə bir yanaşma tərzini onun, cümlənin strukturundan keyfiyyətə fərqli olan xüsusiyyətlərini açmağa imkan vermir.

Mətnin struktur xüsusiyyətlərinin tədqiqatına alimlərin göstərdiyi böyük marağın nəticəsi özünün ifadəsini onda tapır ki, bir çox əsərlərdə mətn qrammatikası problemləri ön plana çıxır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, ümumi qrammatikada mətnin qrammatikasının başqa bölmələri ilə qarşılıqlı münasibətlərini anlamaqda yekdillik yoxdur. Bir sıra tədqiqatçılar mətn qrammatikasının ümumi qrammatikanın bölmələrindən biri hesab edir və mətn qrammatikasını – ümumi qrammatikaya daxil etməklə onun əhatə dairəsini

genişləndirməyi təklif edir. Bu nöqteyi-nəzər onunla əsaslandırılır ki, cümlələr arasındakı əlaqə və münasibətlər (bu isə, əksər müəlliflərin fikrincə, mətnin strukturunun əsasını təşkil edir) əsasən cümlə daxilindəki münasibətləri ifadə edən vasitələrin analoqu olan sintaktik vasitələrlə ifadə edilir. Söhbətin cümlənin həm daxili, həm də xarici strukturu üçün eyni dərəcədə xarakterik olan hadisələrin öyrənilməsindən getdiyinə görə, məndəki qrammatik hadisələrin təhlili və təsviri üçün hər hansı bir xüsusi qrammatika səviyyəsi ayırmaq zərurəti yoxdur. Onlar sintaksis səviyyəsində cümlə ilə bağlı olan qrammatik hadisələr kimi də təsvir edilə bilərlər.

Q. Kazımov hesab edir ki, tabesiz mürəkkəb cümlə strukturu mövcuddur və onu sintaktik bütövlərə qurban vermək olmaz. Bəzi dilçilərin fikrincə, mətn nəzəriyyəsində cümlənin qrammatik quruluşunun o qədər də vacib olmaması tamamilə başqa məsələdir. Bu ona işarə edir ki, sintaktik bütöv qarışıq tipli tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrlə də ifadə oluna bilər [9, 447]. Daha sonra o, mətn sintaksisinin əhatə dairəsini belə şərh edir: “Aktual üzvlənmə və mətn sintaksisinin öyrənilməsi həm mətnin konkret kəsiyində, həm də onun bütün təşkili ərzində “məlum”un və “yeni”nin vəziyyətini, mətnin digər linqvistik əlamətlərini araşdırmağa, xüsusiləşmə, parselyasiya, referensiya, ellipsis və yarımşıq cümlə kimi mühüm sintaktik hadisələrin, bədii əsərlərin müəllif və janr xüsusiyyətlərinə funksional üslubların ən səciyyəvi əlamətlərini öyrənməyə kömək edir” [9, 448].

Bəzi linqvistlər ümumiyyətlə mətn qrammatikası haqqında danışmağı qeyri-mümkün hesab edir, çünki məsələn, Benvenistin fikrincə, mətnin qrammatik markerlərinin müəyyənləşdirilməsi qeyri-real vəzifədir, belə ki, qrammatika cümlənin hüdudları ilə məhdudlaşır [41, 63]. Buna görə də mətn onların fikrincə, ümumiyyətlə üslubiyyat bölməsində nəzərdən keçirilməlidir. Digər müəlliflərin mövqeyinə görə, mətn dilçiliyinin predmeti əlaqəli mətnin qrammatik əsasını üzə çıxarmaq deyil, çünki onların nöqteyi-nəzərincə belə bir şey yoxdur, yalnız onun məntiqi – psixoloji əsasını tapmaqdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, mətn dilçiliyi ümumiyyətlə linqvistika sahəsi deyil və mətn “məntiq ilə linqvistika arasında, onun

bölmələri, hər şeydən əvvəl qrammatika və üslubiyyat ilə birlikdə qarışıq olan bir sahədir ki, elm tarixində də onu çox vaxt ritorika adlandırıblar” [60, 389].

Fikrimizcə, mətni tədqiq edərkən, hər şeydən əvvəl mətnin tərkib hissələrinin qrammatik cəhətdən relevant və üslubiyyat baxımından sərbəst təşkilini fərqləndirmək lazımdır. Mətnə müşahidə edilən hadisələri həm üslubiyyat həm də qrammatika baxımından nəzərdən keçirmək və təsvir etmək olar.

Mətn nitq fəaliyyətinin digər kateqoriyaları kimi, məsələn, cümlə kimi sintaktik iyerarxik sistemə daxil olur. Başqa sözlə desək, digər linqvistik kateqoriyalarla onun arasında konkret qarşılıqlı münasibətlər zənciri qurulur. Və əslində mətn nitq vahidi olaraq, eyni zamanda, bununla yanaşı özünü cümləyə nisbətən daha yüksəkdə duran sintaktik vahid kimi də göstərir. Çünki o, dil səviyyəsində cümləyə münasibətdə həm struktur, həm də semantik planlarda daha genişsaxəli mürəkkəbliyə nümayiş etdirir.

Bir çox dilçilər mətnin sintaktik sistemdə yerinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətdə addımlar atmışlar. Belə ki, M. A. K. Hallideyin bu sahədəki konsepsiyasının əsasında həm dilin mahiyyət etibarilə xüsusiyyətlərinin, həm də onun fəaliyyət proseslərinin təhlili zamanı mətnin cümlə üzərində tam üstünlüyü prinsipi durur. O, hətta dilin funksiyaları arasında mətn funksiyasını da ayırır və bu funksuya danışanın və yaxud yazanın mətn yaratmaq bacarığını nəzərdə tutur [23, 331]. Həmin müəllif dilin mətn yaratmaq funksiyalarının yerinə yetirilməsində “cümlənin funksional perspektivi” hadisəsinin həlledici rol oynadığını bildirir. O, həmin hadisəni cümlənin informasiya ötürücüsü kimi təşkili ilə bağlayır, “cümlənin funksional perspektivində” ötürücünün məna potensialının yer alması onun faktiki olaraq, mətn yaradan dil komponenti kimi müəyyənləşdirilməsini şərtləndirir.

Digər tərəfdən, dilçilər mətn tədqiqatları çərçivəsində konkret hadisələrin təhlili zamanı həmin hadisələrin cümlə sintaksisində də baxıldığı qənaətinə gəlmiş və bunu bir sıra səbəblər, o cümlədən ayrı-ayrı cümlələrin mətn funksiyasını daşımaq bacarığı, yəni mətn hadisəsi kimi söyləmə rolunu oynaya bilməklə, eləcə

də bəzi mətnlərarası xüsusiyyətli münasibətlərin (məsələn, anaforik əlaqə) cümlə daxilində də mümkünlüyü ilə izah etmişlər [61, 172]. N. Enkvist hətta mətn dilçiliyi ilə frazalararası dilçilik arasında terminoloji ayırma aparılmasını (hərçənd, o bu planda təbii olaraq üst-üstə düşən sahənin mövcudluğunu qəbul edir) təklif etmişdir. O, birincini “əsasən mətnlərlə məşğul olan” elm kimi, ikincisi isə “cümlənin onun xaricinə referensiya tələb edən xüsusiyyətləri ilə məşğul olan” elm kimi səciyyələndirir [17, 111].

Məlumdur ki, mətnin ən azı iki cümlədən ibarət olması ideyası aparıcıdır. Çünki bir cümlə yalnız bir elementar predikativ məzmunun ibarət müəyyən bir bütövdür. Halbuki, digər tərəfdən yuxarıda qeyd edildiyi kimi, mətni yazıda fiksasiya olunmuş nitq vahidi kimi qəbul etsək, cümləni də mətn hesab etmək olar. Mətn haqqında cümlə üzərində struktur mənada üstünlük təşkil edən bir vahid kimi təsəvvürümüz intuiativ, qeyri-elmi təsəvvürlərimizə söykənir. Cümləni struktur – semantik planda cilalanmış hesab etsək, buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, mətn cümlədən daha böyük bir vahiddir. Bunu mətnin aşağı sərhədləri haqqında mülahizələrin məntiqi hesab etmək olar. Mətnin yuxarı sərhədləri haqqında təsəvvürlər də təqribən bu cür qeyri-elmi səciyyə daşıyır. Əgər biz hətta ideya-tematik birlik nöqtəyi-nəzərindən çıxış etsək belə, bu sərhədləri müəyyənləşdirmək çox çətinidir.

Ayrı-ayrılıqda mətn ilə digər sintaktik vahidlər arasında çox maraqlı bir qarşılıqlı münasibətlər sistemi formalaşır. Belə ki, cümlə öz-özlüyündə heç bir bitkin mənaya malik deyil və əgər digər elementlərdən təcrid edilmişsə, başa düşülə bilməz. Başqa sözlə o, yalnız mətn çərçivəsində konkret hadisə ilə bağlı öz bitkin mənasını əldə edir və faktiki virtual olaraq burada aktuallaşma qabiliyyətinə malik ola bilər. Mətn öz növbəsində, açıq sinif təşkil edir və onun bu sinfə mənsub müxtəlif variantları yaranır. Beləliklə, mətn invariant rolunu oynayaraq dil modelləri olan cümlələrin nitq prosesində aktuallaşmalarına kömək edir. Bu nitq prosesinin ən yüksək real, praktik göstəricisi olan mətnin təsvir etdiyi reallıq və variasiyaların ən dəqiq mənzərəsini verir və özündən əvvəlki sintaktik reallıqların (vahidlərin) əslində öz strukturundan çıxmasını təmin edir. Əslində sintaktik

törəmə ənənəsinə görə cümlə və mürəkkəb cümlə mətni əmələ gətirmirlər. Əksinə mətn ontoloji prinsipinə uyğun digər sintaktik vahidləri formalaşdırır. Məsələnin bu tərəfi isə tamam başqa bir mövzunun açılışdır.

Beləliklə, mətnin tədqiqi zamanı dil modelləri, yəni təcrid olunmuş cümlələrə xas olmayan mətn xüsusiyyətlərini nəzərə almamaq mümkün deyil. Mətnə, cümlə - modeldən fərqli olaraq, müəllif fikri var. Yəni o, yalnız dil modeli olmamalı, həmçinin, özündə müəyyən qeyri-dil situasiyasına bağlı konkret məzmun ehtiva etməlidir. Başqa sözlə, mətn vahidləri kimi ayrılan mətn kəsikləri qeyri-dil situasiyasının (maddi obyektlər və onların arasındakı əlaqələr, anlayışlar, fikirlər, abstraksiyalar və onlarla maddi obyektlər arasındakı əlaqələr nəzərdə tutulur) əksini təmin edən informasiya kompleksinə malik olmalıdırlar. L. A. Çernyaxovskaya qeyri-dil situasiyasının əksini təmin edən informasiya komplekslərini mətnin mənalı vahidləri adlandırır [63, 118]. Bütün bunlar, ümumiyyətlə, mətnin məna və yaxud informasiya strukturunu yaradır. Bəhs etdiyimiz konsepsiyaya əsasən, tərkibində müəyyən məkan, zaman və modal parametrlərdə mövcud olan hər hansı bir qeyri-mətn obyektinə və yaxud bir neçə qarşılıqlı əlaqəli qeyri-mətn obyektləri haqqında danışılan mətn kəsiyinə söyləmə adlandırılan standart mətn vahidi kimi baxılır. Əsas mətn vahid olan söyləmə cümlənin bir hissəsini, bütöv cümləni, cümlələr qrupunu, mürəkkəb sintaktik bütövü özündə ehtiva edə bilər. Beləliklə, mətnin tərkibinə qurucu dil elementləri daxil olsa da o, yalnız bunlardan ibarət deyil. Çünki bu dil elementləri konkret mətnə təşkil olunaraq canlı insan fikri daşıyır. Həmin fikrin bu qurucu elementlərdə inikası üsullarının təhlili yalnız elementlərinin tədqiqini deyil, həmçinin onların, ötürükləri fikri aktuallaşdıraraq, mətnqəbuledicisinə təsirlərini də əhatə edir. Bunu nəzərə almadan nə mətndəki qurucu dil elementlərinin funksiyasının (onların mətnyaradıcı funksiyası) öyrənilməsi, nə də mətnlərin qurucu vahidlərdən prinsiplə olaraq fərqlənən dilin xüsusi kommunikativ vahidləri kimi tədqiqi mümkün deyil.

A.Məmmədovun fikr ilə razılaşaraq hesab edirik ki, məhz qeyd olunan informasiya kompleksini özündə ehtiva edən mətn tədqiqat obyektinə kimi seçilə

bilər [10, 18]. Kommunikativ aspektdə nəzərdən keçirilən dil vahidləri ən yüksək dəyərlər şkalası ilə qiymətləndirilir. Bu halda sırf pragmatik amil digərləri üzərində üstünlük təşkil edir. Doğrudan da bütövlükdə dil və onun bütün elementləri şərti işarələr vasitəsilə aktual informasiyanın mübadiləsi yolu ilə sosial kollektivin üzvləri arasında əlaqə yaratmaq kimi müəyyən sosial vəzifəninə yerinə yetirilməsinin təmin olunmasına xidmət edir. Dil vahidlərinin kommunikativ aspektdə təhlili yalnız bir meyarı, yəni kommunikativ səmərəliliyi ön plana çəkir. Mətn dil vahidi kimi qəbul olunması da, bu mənada istisna da təşkil etmir. Dil kodunun hər hansı bir realizəsi kommunikativ səmərəlilik baxımından qiymətləndirilə bilər və qiymətləndirilməlidir.

Deyilənlər mətnin struktur təşkili haqqında məsələnin kommunikativ dilçilik üçün əhəmiyyətsiz olduğu qənaətinə gəlməyə əsas vermir. Çünki, burada mətn quruculuğunun qanunauyğunluqlarının ciddi qaydalardan deyil, məhz mətnin özünün kommunikativ səciyyəsinə əsaslanaraq olduğu nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, mətn statik vahid deyil, sərhədləri müvafiq kommunikativ məqsədlə təyin olunan hərəkətli kommunikativ vahid kimi özünü büruzə verir. Q. Kolşanski mətni məhz bu baxımdan nəzərdən keçirir: “Hal-hazırda, bu faktı etiraf etmək zəruridir ki, həm real funksiyada, həm də dilçilik tədqiqatında başlanğıc nöqtə kommunikasiya aktı zamanı nisbətən bitmiş ünsiyyət kəsiyi, ünsiyyətin koqnitiv, informasiya, psixoloji və sosial yükünü daşıyan və müəyyən qaydalara uyğun strukturlanmış və semantik cəhətdən təşkil olunmuş bir vahid kimi çıxış edən dil vahididir. Bu vahid – məndir” [47, 77].

Struktur-kompozisiya baxımdan mətn çox və yaxud az dərəcədə dəqiq sərhədlərə malik aşağıdakı üç mərhələ vasitəsilə yaranır: 1) başlanğıc; 2) orta; 3) son [5, 71].

Başlanğıc mərhələsi mətnin ümumi mövzusunun mübadilə aktına daxil edilməsidir. Onun tərkibi mətnin mövzusunun dolğunluğu ilə bağlıdır.

Əgər son mərhələnin konkretləşdirici mahiyyətdə olması abstrakt başlanğıc mərhələ ilə şərtlənirsə, abstrakt sonluq əksinə başlanğıc nöqtəsi kimi özünü göstərir. Konkret başlanğıc ele başlanğıcdır ki, burada mətnin məzmun və

informasiyası sanki əvvəlcədən verilir. Məqsəd isə bu informasiyanın sonrakı komponentlərdə müxtəlif istiqamətlərdən inkişaf etməsi, əlavə səciyyərlə zənginləşməsidir.

Başlanğıc, orta və son mərhələlər əslində struktur-sintaktik mahiyyətə malik deyillər. Müəyyən dərəcədə onlar dinamik kateqoriyalardır. Beləliklə, mətnin başlanğıc və sonluğu müxtəlif sintaktik və məntiqi məzmununda dondurula bilər və bu zaman mətnin sonuncu başlanğıca münasibətdə əksinə dolun prinsipi ilə formalaşır. Bütün bunlar başlanğıc və sonluğun dolun məzmununun və mətnin kompozisiyası məzmun strukturunun bu mərhələlərinin formalaşmasındakı əhəmiyyətini göstərir.

Sadə mətndə komponentlərdən biri başlanğıc, ikincisi sonluq funksiyasındadır. Amma bu məqamdan çıxış edərək demək olmaz ki, mətnin belə bir əsas əlaməti olan kompozisiyon bütövlük onun daimi əlaməti deyil. Sadə mətnlərdə başlanğıc olan birinci komponentlə sonluq kimi çıxış edən ikinci komponent arasında mürəkkəb semantik – qarşılıqlı əlaqələr əslində özündə başlanğıcdan sonluğa məzmun keçidi ideyasını saxlayan orta mərhələ komponentinin formal yoxluğunu kompensasiya edir. Başqa sözlə desək, bu halda keçid ideyası sadə mətndəki komponentlərin bir-birilə girdiyi semantik münasibətlərin dərinliyində gizlənilir.

Xüsusilə onu demək lazımdır ki, hətta mətnin kəmiyyət baxımından tərkibi də müəyyən mənada komponentlər arasındakı semantik əlaqənin bu və ya başqa cür formalaşmasına şərait yarada bilər.

Mətn komponentləri arasında münasibətlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi məsələni çətinləşdirən məqam komponentlər arasında bir münasibətin deyil, bir neçə münasibətin özünü göstərmə imkanı ilə əlaqədardır. Belə ki, mətnin tərkibi mürəkkəb və çox cəhətlidir. Hər bir komponent bütövün bir hissəsi kimi həmin bütövlüyə, yeni mətnə öz informativ-struktur səciyyəsinə gətirir. Mətnin tərkibindəki ayrı-ayrı hissələr sanki canlanır və bütün mətnin ümumi məzmununa tabe olur. Bu məzmunun mürəkkəbliyi tərkib komponentlərinin

mövcudluğu və eyni zamanda onlar arasındakı qarşılıqlı semantik əlaqədən yaranır.

Sadə mətndə üç sadalana mərhələlərin hamısını tapmaq mümkün deyil. Belə ki, burada yalnız başlanğıc və son mərhələləri ayırmaq olar. Orta mərhələnin formal olaraq və yaxud bilavasitə bu tip mürəkkəb sintaktik bütövlərdə mövcud olmamasına baxmayaraq, bununla belə mətnin kompozisiya bütövlüyü əsasən məzmun keçidi ideyasına söykənən və implisit, yəni gizli halda nəzərdə tutulan qrammatik forma ilə ifadə olunan mürəkkəb semantik münasibətlərin yardımı ilə təmin olunur.

Birinci mərhələnin və yaxud başlanğıcın xarakterik cəhəti onun tərkibindəki cümlənin maksimal semantik-qrammatik bütövlüyə meyli olmasıdır. Bu cümlə-başlanğıc geniş kontekstdən mümkün qədər müstəqil olur. Onu mətnin kəskin başlanğıcı adlandırmaq olar.

Orta mərhələ əsası başlanğıcda qoyulmuş mətnin ümumi məzmununun açılmasına xidmət edir. Bu mərhələ mətnin ən mühüm informasiya ötürməsinin keçidini hazırlayır və başlanğıc vasitəsilə təqdim olunan abstrakt girişin konkretləşməsinə xidmət edir.

Mətnin son mərhələsi isə eyni zamanda, həm onun sərhədlərə ayrılmasının işarəsinə, həm də mətndəki özünəməxsus bir müəyyən məzmunun və informasiyanın yekununa çevrilir. Bir tərəfdən sonluq özünü məzmunu konkretləşdirən amil kimi, digər tərəfdən isə məzmunu ümumi abstraktlaşdırılmış şəkildə xarakterizə edə bilən amil kimi çıxış edir.

Son tədqiqatlar mətnin təhlilinə çoxaspektli yanaşma ilə səciyyələnir. Mətni forma və məzmunun birliyi kimi nəzərdən keçirən dilçilər onun hər bir aspektinin ayrı-ayrılıqda təsvirinə aid maraqlı fikirlər irəli sürürlər. Belə ki, həmin təsvir, məhz mətnin təbiətinin daha dərindən başa düşülməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Nəticə etibarilə, əhatə dairəsinin tamlığı və mətnin təhlilinin dərinliyi ilə fərqlənən aspektlər üç əsas amilə: struktur (formal), semantik (məzmun) və kommunikativ (funksional) amillərə söykənir.

Biz, mətnin məzmun cəhətdən təşkili məsələsində İ. Qalperinin təhkiyəli mətnin məzmununa və yaxud ondakı informasiyaya semantik, diskursiv-praqmatik və koqnitiv aspektlərin birləşməsi kimi yanaşmasını əsas tuturuq [44, 67].

Burada “mətn” ilə “diskurs” arasındakı terminoloji fərqlər məsələsi kifayət qədər mürəkkəb problemin yaranmasına səbəb olur, yəni mətn dilçiliyi diskursiv təhlildən nə ilə fərqlənir [18, 369]. Mətn adətən müəyyən nitq kəsiyi tərkibində kontekstdə dəyişməyən müəyyən linqvistik formaların məcmusu kimi şərh edilir. Məsələn, C. Layonz mətni kontekst ilə sıx əlaqədə nəzərdən keçirir. O, qeyd edir ki, mətnlər məhsulları olduqları kontekstlərin tərkib hissələridir. Kontekstlər isə müəyyən şəraitdə yazılan əsəri olan mətnlərdən yaradılır və daimi olaraq transformasiyaya uğrayır [28, 189]. Ümumiyyətlə, linqvistik və fiziki kontekst ekstralingvistik reallığı ehtiva edən gerçəklik haqqında müəyyən bilik kimi qəbul olunur [35, 129].

Diskurs mətn ilə qarşı-qarşıya qoyularaq “fəaliyyətdə” olan nitq parçası kimi qəbul edilir. O, müəyyən mənanı kontekstdə əldə edir. Bu kontekst dil informasiyasını ötürən tərəfindən müəyyən məqsədlərlə, müəyyən şəraitdə və müəyyən mənada istifadə edilir. Diskurs əlaqəli nitq parçasıdır. Lakin mətnin analogi tərəfləri ilə müqayisə etsək, “diskurs” termininin bu cür başa düşülməsi onun mətndən fərqi aydınlaşdırmır.

N. Enkvist mətn ilə diskurs arasındakı fərqi aşağıdakı kimi izah edir: “Biz mətnə situativ kontekstdən ayrı baxdığımız halda, diskurs situasiyanın bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilir”. O, artıq klassik nümunəyə çevrilmiş “No Smoking” ifadəsini misal kimi gətirir və bildirir ki, “öz-özlüyündə mətn kimi qəbul edilə bilən bu nümunə divardan asılıda artıq müəyyən situativ kontekst çərçivəsində diskursun bir parçasına çevrilir” [18, 371].

Dilçilikdə funksionalizm istiqamətinin təşəkkülü məhz diskurs – mətnin yaranması və başa düşülməsi proseslərinə yeni maraqla izah edilir. Diskursa istiqamətlənmiş funksionalizmin yaranması qrammatika sahəsində işləyən tədqiqatçıların diskursa marağının nəticəsidir. Bu tədqiqatçılar arasında artıq adı çəkilən U. Çeyf və T. Givon aparıcı mövqeyə malikdirlər. Diskurs təhlilinin

funksional dilçilikdə mərkəzi rolu bir sıra səbəblərlə izah olunur. Funksionalizm müşahidə edilən dil formasının axtarışları ilə məşğuldur. Funksionalistlər, formanın əhəmiyyətli dərəcədə real zaman kəsiyində funksiya daşması ilə formalaşması və izah olunması fikrini əsas tuturlar. Faktiki olaraq, dilin real zaman kəsiyində fəaliyyət göstərməsi özü elə diskursdur [13, 36].

Diskursun təhlilinin mahiyyəti mətnin məna ilə zənginliyini və nəyin onu əlaqəli və başa düşülən etdiyini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Mətn müəyyən konkret uyğun məlumatın maksimal dərəcədə səmərəli ötürülməsi prosesini əldə etmək üçün müəyyən sintaktik çərçivədə yaradılır ki, bu da onun bütövlüyünü şərtləndirir. Həmçinin, mətnə, İ. R. Qalperinin sözləri ilə desək, daxili təşkilatlanma xasdır. Bu onu sintaqmatik səviyyədə bir struktur tama çevirir. Lakin bütöv olmaq üçün mətn həm də daxilən əlaqəli olmalıdır.

Mətnin bütövləşməsinin hansı vasitələrlə həyata keçirilməsinə dair müxtəlif baxışlar mövcuddur. Məsələn, belə bir fikir var ki, birinci növbədə adlar, anlayışlar vasitəsilə ifadə olunan semantikanın özü mətnyaradıcı elementdir və s. Digər bu fikrə əsasən, mətnin əsasını fəli koqeziya təşkil edir. Və nəhayət, daha geniş yayılmış nöqteyi-nəzərə əsasən, bu rolu müxtəlif tipli leksik –qrammatik əlaqələndiricilər yerinə yetirir [10, 51]. Qeyd etmək lazımdır ki, biz də bu fikir ilə bölüşürük.

Mətn daxili əlaqələr, onların struktur, semantik parametrləri, ümumiyyətlə, mətn dilçiliyi üçün önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Dilçilik tədqiqatlarının bilavasitə obyekt-kommunikativ baxımdan tam dil vahidlərinin mahiyyət etibarilə ayrılması meyarı olan qrammatik anlayışının özü müasir mətn dilçiliyində əlaqəlilik anlayışından asılı vəziyyətə salınmışdır. Belə yanaşma çərçivəsində təbiidir ki, əsas diqqət mətndəki formal əlaqə vasitələrinə yönəlir [10, 51] və s. Mətn daxili əlaqəliliyi təmin edən vasitələrin öyrənilməsinə bir çox tədqiqatlar həsr olunmuşdur. M. A. K. Hallidey və R. Hasan “Cohesion in English” əsərində mətn daxili əlaqəni “cohesion” (koheziya) adlandıraraq, bu vasitənin semantik bütövədə (“semantik adifce”) təşkilindəki rolunu aşkarlayır. Əsərdə koqeziya vasitələri məzmun ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan qeyri-müəyyən element kimi

təqdim olunur və onlara, əsasən, mətn deyil, məhz cümlə strukturu çərçivəsində qrammatik baxımdan yanaşılır [24, 38]. İ. R. Qalperin mətnin yaranmasında iştirak edən faktorlar haqqında yuxarıda göstərilən əsərində geniş bəhs edərək formal – qrammatik əlaqə vasitələri, bağlayıcılar, təkrarlar və deyktik elementlər ilə yanaşı retrospeksiya və prospeksiya və yaxud anafora ilə katafora kimi hadisələrə də toxunur [44, 102].

Beləliklə, müasir dilçilikdə, həmin yanaşma çərçivəsində məhz mətndəki formal-qrammatik əlaqə vasitələrinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Qrammatikanın əlaqəli kommunikasiyanın yaranmasında və şərhində istifadə məsələlərini tədqiq edən T. Qivon dilin kommunikasiya proseslərində istifadəsini başa düşmək üçün diskursun (mətnin) qrammatik vasitələrinin və kontekstin nisbətinin, yəni qrammatikanın mətndə distribusiyasının nəzərdən keçirilməsi zəruriliyini göstərir [22, 136]. Nəticədə, mətn funksiyalarının aşkarlanmasına və onların qrammatik müvafiqliklərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaranır.

Aydındır ki, əlaqəlilik, yəni sırf formal amil mətnin mənasının başa düşülməsi üçün kifayət deyil. Belə ki, komponentləri arasında çoxsaylı əlaqələrə malik yüksək dərəcədə əlaqəli mətni formalaşdırmaq asan olsa da, onun başa düşülməsi çətindir. Mətnlər çərçivəsindəki “əlaqəlilik” sadəcə sözlər arasında mövcud əlaqələrə əsaslanmır. Çünki mətnqəbuledicisinə mənə bitkinliyinə malik mətni bu cür xüsusiyyətə malik olmayan mətndən ayıra bilmək imkanı verən amil mövcuddur. Həmin amil mənə ardıcılığı və ya bitkinliyi (coherence) adlanır [18, 372] və s.

Tematik koherentlik diskursun əhatə etdiyi qlobal mövzunun ətrafında formalaşır, bu və ya digər dərəcədə əhəmiyyətli həcmdə mətnlərdə özünü büruzə verir və müəyyən “mövzuların” təkrarında ifadə olunur (əsas obyektlər, faktlar, mətndə eksplisit və ya implisit ifadə olunan sosial təsəvvürlər).

Koherentlik sadəcə mətnin başa düşülən olması və onun mənə cəhətdən bütövlüyü deyil, qrammatik formaların və eksplisit əlaqələndirici vasitələrin istifadəsindən daha geniş bir hadisədir. Onun köməyi ilə geniş mənada kontekst, yəni ekstralingvistik situasiya və fon bilikləri (dünya haqqında ensiklopedik

biliklər) tədqiqata cəlb olunur. Onların düzgün birləşməsi müvafiq strategiyaların reallaşması ilə baş tutan diskursun məna əlaqəliliyini təmin edir. Kommunikativ strategiya həmişə çeviklik və dinamikası ilə seçilir, çünki ünsiyyət zamanı o, daimi olaraq düzəlişlərə məruz qalır və kommunikasiya aktının iştirakçılarının nitq fəaliyyətindən asılıdır.

Koherentlik yalnız formal-qrammatik əlaqəliliyi deyil, semantik-praqmatik (tematik və funksional) aspektləri də ehtiva edir.

Bu məfhumun əsas səciyyəvi cəhəti onun dildə deyil, cəmiyyətdə mövcudluğudur. Yəni məhz insanlar qəbul etdikləri mətnin mənasını başa düşür və onu dünya haqqında ümumi biliklərinə müvafiq olaraq interpretasiya etməyə çalışırlar. Bununla belə, mətnqəbuledicisinin mətnin mənasını başa düşmək bacarığı onun, ümumiyyətlə, dünyanı dərk etmək imkanının kiçik hissəsini təşkil edir.

Beləliklə, diskurs əlaqəli mətndir, lakin müəyyən əlaqəlilik mətnə də xas xüsusiyyətdir. Diskursiv təhlilə həsr olunmuş əsərlərdə onun mətnlərarası səciyyə daşdığına işarə edilir. Eyni zamanda mətnlə məşğul olan tədqiqatçılar da həmin səciyyəni mətnə aid edirlər. Mətn – bir vasitə olaraq daha çox abstrakt formal konstruksiya kimi nəzərdən keçirildiyi halda, diskurs mental proseslər nöqtəyi nəzərindən və ekstralinqvistik amillərlə bağlı nəzərdən keçirilir. Əslində diskurs formal konstruksiyanın müxtəlif növ aktuallaşmasıdır [12, 383].

Buna görə də diskurs təhlili – daha çox mətnlərarası sahə olaraq yalnız dilçiləri deyil, həmçinin sosioloqları, psixoloqları özünə cəlb edir. Mətn və diskurs anlayışlarının ayrılmasının çətinliklərinə (buradan məna dilçiliyi və mətn qrammatikasının diskurs təhlili ilə çulğalaşması meydana gəlir) baxmayaraq, yuxarıda qeyd edilən amilə görə mətni diskursdan fərqləndirmək mümkündür. Mətn hazır reallıq kimi çıxış edərək öz bitkinliyində öyrənilə bildiyi halda, diskurs öz spesifik xüsusiyyətlərinə malik mətnlər yaranması prosesi kimi öyrənilməlidir. Mətn bilavasitə maddi varlıqlar və onu bu yanaşma çərçivəsində tədqiq etmək mümkündür. Lakin diskurs daha mürəkkəbdir və onun təhlili üçün biz mətnötürücüsünün niyyətini, fikrini bərpa etməliyik, yəni gözümüz önündə

mövcud nitq əsərindən - mətndəki eksplisit informasiyadan əlavə mətnarxası nəyin nəzərdə tutulduğunu müəyyənləşdirməliyik.

Diskurs təhlili mental modelləri öyrənmədən aparıla bilməz, çünki onlar həm ümumi, həm də xüsusi semantik strukturların qurulması kimi strateji məqsədlər üçün lazımi kommunikativ informasiyanın seçilməsinin real əsasını verir. Aydındır ki, hər bir dil kateqoriyasının öz işlənmə çərçivəsi vardır. “Aşağı” səviyyələrdə onu təşkil edən vahidlər kifayət qədər dəqiq müəyyən olunurlar-morfem, söz, söz birləşməsi, düzəltmə söz, mürəkkəb söz, lakin yuxarı həddi müəyyənləşdirmək böyük çətinliklər yaradır. Mətn kateqoriyaları cümlə sərhədlərini aşır və xüsusi məkan ardıcılığına ehtiyac hiss edir. Mətni adekvat şəkildə başa düşmək üçün onun həddləri kənarına çıxan cümlələrarası əlaqəni izləmək zəruridir. Məhz, bu zaman mətnin əlaqəliliyi məsələsi ön plana çıxır.

Mətn kateqoriyalarının cümlə həddlərini aşdığını qəbul etsək, aydındır ki, bu kateqoriyaların dairəsinin genişləndirilməsi məsələsi meydana çıxır və bu zaman onlardan ən mühümü kimi mətnin funksional perspektivi, informasiyanın mətndə bölüşdürülməsi, mətnin üfqi və şaquli stratifikasiyasını qeyd etmək lazımdır.

Beləliklə, diskursu dil faktlarının kommunikativ və koqnitiv aspektlərdə nəzərdən keçirilməsi üçün baza rolunu oynayan koqnitiv və kommunikativ proseslərin kəsişmə nöqtəsi kimi qəbul etmək olar.

Diskurs dilçilikdə iki əsas aspektdə öyrənilir. Birincisi, diskurs struktur obyekt kimi tədqiq edilə bilər. İkincisi, diskurs dilçiləri, öz-özlüyündə deyil, morfoloji və sintaktik hadisələrə təsir edən əsas amil kimi maraqlandıra bilər. Məsələn, artikkelər, bağlayıcılar, zərflər, cümlədə söz sırası diskursiv amillərlə izah olunur. Bir çox hallarda isə tədqiqatlar hər iki aspekti birləşdirir.

Əlbəttə ki, hər bir təbii hadisə kimi, diskurs da struktura malikdir. Bu sahədə tədqiqatlar çoxluq təşkil etsə də, dilçilər diskursdakı komponentlər və yaxud vahidlər arasında, demək olar ki, eyni münasibətlərin mövcudluğunu qəbul edir. U. Mann və S. Tompson ritorik strukturlar nəzəriyyəsini işləyərək diskurs strukturunun maraqlı modelini vermişlər [29, 244]. Bu nəzəriyyəyə əsasən

diskursun hər hansı bir vahidi həmin diskursun digər bir vahidi ilə mənə bitkinliyinə malik əlaqə vasitəsilə bağlıdır. Həmin əlaqələr ritorik münasibətlər adlanır. “R ritorik” termini şərti səciyyə daşıyır və hər bir diskurs vahidinin öz-özlüyündə deyil, mətnötürücüsü tərəfindən müəyyən məqsədə nail olmaq üçün digərinə əlavə funksiyasını daşıyır. R ritorik münasibətlərə daxil olan diskurs vahidləri maksimal (bütöv diskurs) həcmdən minimal (ayrı-ayrı sadə cümlələr) həcmdək müxtəlif ola bilər. Diskurs iyerarxik şəkildə qurulub və iyerarxiyanın bütün səviyyələri üçün eyni ritorik münasibətlər istifadə olunur. R ritorik münasibətlərə asimmetrik və simmetrik münasibətlər aid edilir və ardıcılıq, qarşılaşdırma, bağlayıcı ikinci əlaqə tipi hesab olunur.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, diskursun formalaşmasında bir sıra əlaqə üsullarının mövcudluğu var. M. A. K. Hallidey və R. Hassan bu üsullar sırasına additivizmi, qarşılaşdırmanı, səbəb-nəticəni və temporallığı aid edirlər [24, 267]. Onlar həmin əlaqə növlərinin məhz mətnyaradıcı funksiyaya malik olduğunu vurğulayırlar.

S. Fordun “Qrammatika qarşılıqlı əlaqədə” adlı kitabında diskurs strukturu zərflik budaq cümlələrinin (adverbial clauses), ilk növbədə, zaman, şərt və səbəb budaq cümlələrinin işlənmə prinsipləri baxımından nəzərdən keçirilir. Burada müəllif həmin budaq cümlələrin baş cümləyə münasibətdə işlənməsindən asılı olaraq funksional fərqləri izah etməyə çalışır. Məsələn, prepozisiyada işlənən budaq cümlələrin postpozisiyada işlənən budaq cümlələrə nisbətən daha geniş fəaliyyət sahəsinə malik olduğu və ümumilikdə, diskurs strukturunun formalaşmasına xidmət etdiyi göstərilir [20, 34].

T. Givona görə, diskursun daxili strukturu bir neçə amil, o cümlədən mövzu və iştirakçı birliyi (topics-participants continuity), zaman birliyi (temporal continuity), məkan birliyi (spacial contunity), hərəkət birliyi (action or theme continuity) ilə şərtlənir. O, mətndaxili əlaqəliliyi düşüncə əlaqəliliyi ilə qarşılaşdırır və daha çox əlaqəliliyin koqnitiv şərhinə diqqət yetirir [22, 36].

Məzmunun bu cür strukturlaşması mətnin temporal birliyini təmin edən dil quruluşlarının informasiya strukturunun bizi maraqlandıran tərəfinin aşkarlanması və təsviri üçün əsas yaradır.

II FƏSİL

LEKSİK-QRAMMATİK TEMPORALLIQ GÖSTƏRİCİLƏRİNİN MƏTNYARADICI AMİL KİMİ ROLU

2.1. Mətnədə zaman ardıcılığı və eynizamanlılıq münasibətləri

Mətnədə mövcud temporallığı təmin edən məna əlaqələrinə eynizamanlılıq və ardıcılılıq münasibətlərini daxil etmək olar. Hər iki münasibət növü zaman anlayışının ətrafında birləşir, başqa sözlə, onlarda mətn komponentlərinə xas olan bütöv məna strukturlarının məhz zaman nöqtəyi-nəzərindən fərqlənməsi özünü göstərir.

Mətnədə komponentlər arasında semantik münasibətləri tədqiq edərkən çox vaxt vacib olan bir məqamı qeyd etmək lazımdır. Bu münasibətlər qarşılıqlı şəkildə mövcud olaraq, digərlərindən təcrid olunmuş işlənmə məqamlarına malik deyil. Çoxkomponentli mətnlərdə bir neçə semantik əlaqə növü özünü büruzə verir. Mətn daxili əlaqəliliyin məna tiplərini qruplaşdırarkən K. Abdullayev eynizamanlılıq və ardıcılılıq münasibətlərini xüsusi vurğulayır [5, 171]. O, mətnin bütövlükdə proqressiyasına (K. Abdullayevə görə mətnin proqressiyası dedikdə əlaqəli mətnin elə bir ardıcıl arasıkəsilməz hərəkəti nəzərdə tutulur ki, onun heç bir məqamında özündən əvvəlki sintaktik kəsiklərə ehtiyac qalmasın) xidmət edən ən effektiv vasitə kimi komponentlər arasındakı ardıcılılıq əlaqəsini göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, zaman baxımından fərqləndirilən bu əlaqələrin ifadə vasitələrinin işlənmə məqamları mətnədə cərəyan edən hadisənin keyfiyyət xüsusiyyətlərini tam şəkildə dərk etməyə və onu mətnədə təhkiyənin zaman müstəvisində yerləşdirməyə imkan verir. Təhkiyənin cərəyan etdiyi indiki zamanda gələcəyə nisbətən keçmişdə baş vermiş hadisələr xüsusən özünün zaman dəqiqliyi və çoxluğu ilə fərqlənir. Bu zaman oxucu təhkiyənin cərəyan etdiyi vaxtda baş verənlərin keçmişlə əlaqəsinə diqqət yetirməli olur.

Zaman ardıcılığının mətn ötürücüsü tərəfindən mətnin müəyyən kommunikativ məqsədə müvafiq ən optimal şəkildə təşkili üçün istifadə edilməsi haqqında mülahizələr digər tədqiqatlarda da yer almışdır [32, 52]. Məsələn, Y.

Maslov “Dilçilik ensiklopediya lüğətində” fel zamanını obyektiv zamanın digər spesifik əksi olan və cümlədə haqqında danışılan situasiyanın temporal “lokallaşmasına” xidmət edən felin qrammatik kateqoriyası kimi nəzərdən keçirməyi təklif edir. [48, 89]. Bu “lokalizasiya” felin zaman formalarının köməyi ilə zaman ardıcılığına və eynizamanlılığa işarə etməkdən ibarətdir.

Q. Kazımov qeyd edir ki, digər mənə əlaqələri ilə yanaşı “mətnin komponentləri zaman ardıcılığı üzrə birləşir. Bu xüsusiyyət daha çox dinamik mətnlərə aiddir. Dinamik mətnlər ardıcılıq əlaqəsi üzrə qurulur və oxucunu yeni-yeni hadisələrlə tanış edir.” [9, 449]

K. Abdullayev yazır: “Zaman ardıcılığı münasibəti qurarkən mətn komponentlərinin yerləşməsi istisna edilir. Komponentlərin sadəcə düzülüşü öz-özlüyündə informativlik bildirən reallıq kimi çıxış edir.” [5, 248] Bu tip mətnlərdə temporal ardıcılıq söz sırasının köməyi ilə həyata keçir və özünü implisit şəkildə bürüzə verir [30, 266].

Təhkiyəli mətndə zaman ardıcılığının hal-hazırki anda sırf morfoloji ifadəsi ingilis dilində Past Simple (hal-hazırki zamana qədər olan vaxt Past Perfect ilə ifadə olunur), Azərbaycan dilində isə felin keçmiş zaman formasıdır. Məsələn:

Robert Jordan walked through the pines, feeling his way from tree to tree to the edge of the meadow. Looking across it in the darkness, lighter here in the open from the starlight, he saw the dark Gulks of the picketed horses. He counted them where they were scattered between him and the stream. [E. Hemingway 12, 61]

Və:

They started to walk up the hill toward the town. The young gentleman went on ahead. He was quite away up the hill. Peduzzi called to him. [E. Hemingway 11, 99]

Eyni hal Azərbaycan dilində də müşahidə edilir:

Veysəl milislərdən bir nəfərini göndərrib kolxoz sədrini durquzdurub gətirdi. Onlar hələ də Ərşadgilin damının yanında idilər. Veysəlin papirosunun odu qaranlıqda dalbadal közərirdi. [İ.Əfəndiyev, 231]

Və:

Yolun qırağında bir neçə maşın dayandı, bir neçə adam bir neçə yerdən yaxınlaşıb Haleylə görüşdülər, maşını göstərib nəşə dedilər. Keçib gedən maşınlardan da boylandılar. Aşağı, yuxarı mərtəbələrdən pəncərələr açıldı, Haleyin ardınca tamaşaya durdular, qala divarlarının dibində gözdən itənəcən ardınca baxdılar. [M. Süleymanlı, 277]

Nəzərdən keçirdiyimiz mətnlərdə hər bir komponent situasiyanın müəyyən bir hissəsini təşkil edir. Bu hissələrin sıralanması artıq bütöv situasiyanı bizim gözümlə önündə canlandırır. Mətn komponentləri arasındakı temporal ardıcılıq münasibəti yuxarıdakı misallarda formal eksplisit vasitələrin köməyi olmadan implisit şəkildə yaranır. Hər bir sonrakı cümlədəki informasiya əvvəlki cümlənin malik olduğu informasiyanın daha tam və daha dəqiq verilməsinə xidmət edir. Məhz belə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində cümlələrin biri-biri ilə bağlılığı əldə edilir.

Geniş kontekstdə mətn qəbuledicisinin mətnədə təsvir olunan situasiyanı və onun istinad etdiyi zamanı başa düşməsi ardıcılığını təmin edən digər artıq eksplisit vasitələr də mövcuddur. Temporallığın eksplisit göstəricilərinin əsas semantik funksiyası hərəkətin mətnədə təhkiyənin zaman müstəvisində yeri haqqında müxtəlif dərəcədə konkretliklə məlumat verməsindən ibarətdir. Nəzərdən keçirilən vasitələrin mahiyyəti hadisənin zaman koordinatını göstərməkdir. Bu, onların mətnədə təhkiyənin ümumi zaman ardıcılığı çərçivəsində təsvir olunan hadisələrin vaxt haqqında məlumat verməsini, mətn zamanında onların qarşılıqlı asılılığına işarə etməsini və beləliklə də bütövlükdə nitqdə qlobal əlaqəliliyi təmin edən vasitə olduğunu nəzərdə tutur. Temporallıq göstəriciləri yalnız mövcud olduqları mətnin zamanına istinadla müəyyənləşə bilirlər. Müxtəlif mətnlərdə onlar müxtəlif zamanı göstərirlər, çünki mətn-diskursun zaman xətti real zaman ilə üst-üstə düşür və onu müəllifin ardınca yenidən yaratmaq lazımdır. Mətnin iştirakçıları üçün bu ümumi zamandır və mətn həmin zamanda mövcuddur. Qeyd edilən temporallıq göstəriciləri isə mətni əhatə edən konteksti bilməyin nəticəsi kimi işlənir.

Dilçilik ədəbiyyatında mətn komponentlərinin ardıcılıq əlaqəsi zamanı onları birləşdirən vasitələr kimi, ilk növbədə, rəngarəng zaman və məntiqi

mənalara malik sözlər, zaman zərfləri, bağlayıcılar və digər vasitələr qeyd edilir [5, 33]. Həmin formal vasitələr temporal sahəsini təşkil edən mətn simvollarının kodlaşdırılması və açılması zamanı dil süurunda məhz bu cür marker və yaxud açar rolunu oynayır. Praktiki dil materialının təhlili ingilis və Azərbaycan dillərində təhkiyəli mətnlərdə zamanın əlavə ifadə vasitələrinin geniş şəkildə işləndiyini göstərir. Bu vasitələr müəllifin niyyətinə uyğun olaraq mətnin temporal sahəsini struktur cəhətdən nizamlayır. Qeyd edilən funksiyada ən çox prepozisiyada yer almış bağlayıcılar çıxış edir. Belə bir nümunəyə nəzər salaq:

Kino searched for a true answer, and at last he said, "Everyone". And he could feel a shell of hardness drawing over him.

After a while they lay down together on the sleeping mat, and Juana did not put the baby in his box tonight, but cradled him on her arms and covered his face with her head shawl. And the last light went out of the embers in the fire hole.

[J. Steinbeck, 35]

“And” bağlayıcısının bir neçə işlənmə məqamı, eləcə də “at last” və “after a while” leksik vahidlərinin mətnin komponentləri arasında zaman əlaqəsinin axıcılığına təsiri aydın şəkildə görünür.

Ümumiyyətlə, “and” tabesizlik bağlayıcısı mətndə komponentlər arasında zaman ardıcılığını təmin edən vasitə kimi özünü göstərir. Mətn komponentləri arasındakı zaman ardıcılığı münasibəti çərçivəsində hər sonrakı cümlədəki informasiya əvvəlki cümlənin informasiyasının daha tam və daha dəqiq verilməsinə xidmət edir. Məhz belə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində mətn komponentlərinin bir-birinə bağlılığı əldə edilir. Məsələn:

This land was waterless, furred with the cacti which could store water and with the great-rooted brush which could reach deep into the earth for a little moisture and get along on very little. And underfoot was not soil but broken rock, split into small cubes, great slabs, but none of it water-rounded. Little tufts of sad dry grass grew between the stones, grass that had sprouted with one single rain and headed, dropped its seed, and died. Horned toads watched the family go by and turned their little pivoting dragon heads. The singing heat lay over this desert

country, and ahead the stone mountains looked cool and welcoming. And Kino fled. He knew what would happen. The trackers would become aware that they had missed the path, and they would come back, searching and judging, and in a little while they would find the place where Kino and Juana had rested. From there it would be easy for them-these little stones, the fallen leaves and the whipped branches, the scuffed places where a foot had slipped. Kino could see them in his mind, slipping along the track, whining a little with eagerness, and behind them, dark and half disinterested, the horseman with the rifle. His work would come last, for he would not take them back. Oh, the music of evil sang loud in Kino's head now, sang with the whine of heat and with the dry ringing of snake rattles. It was not large overwhelming now, but secret and poisonous, and the pounding of his heart gave it undertone and rhythm. [J. Steinbeck, 69]

Nəzərdən keçirdiyimiz bu mətndə “and” bağlayıcısı temporal əlaqəliliyə xidmət edir. Burada həmin formal vasitə mətn komponentlərinin ümumi temporal sahədə birləşməsinə şərait yaradır.

Azərbaycan dilində “və” bağlayıcısının zaman ardıcılığını təmin edən formal göstərici kimi roluna dair nümunəyə nəzər salaq:

Rəis cavaba vaxt itirmək istəməyib milislərə əmr etdi ki, çıxsınlar maşına, özü də kabinəyə qlixib maşını sürürdü “Sarılar” günbəzi olan düzə. Əlbəttə, Ərşad, ya da qaçaqlar təzədən ora qayıtmazdılar. Ancaq bununla belə rəis Ərşadın səngər elədiyi günbəzi nəzərdən keçirmək istəyirdi. Maşın çatanda rəis düşüb günbəzə girərək əl fənərini yandırıb, hər tərəfi diqqətlə nəzərdən keçirərək, yerə düşmüş üçatılan gilizlərini, bir neçə patron darağını gördü.

Və onları götürüb maşına çıxaraq, yolsuz-izsiz çölü o yan-bu yana xeyli hərlədi, tez-tez maşının qabağından qaçan tülküdən başqa heç nəyə rast gəlməyərək, şoferə əmr etdi sürsün Şahsevən obaları yaxınlığındakı sərhədçilərin qərargahına. [İ. Əfəndiyev, 282].

Həmçinin:

Sentyabrın on beşində babam məni üstü qırmızı dəmirli, böyük kürsülü binada yerləşən məktəbə apardı.

Və orada mənim anlaşılmaz, daimi kədərimə yeni bir hiss də əlavə olundu: mən uşaqların şən çığır-bağır içində birdən-birə özümü yalnız hiss elədim və bu hiss sonralar da eynən mənimlə oldu. [İ. Əfəndiyev, 505]

Hər iki nümunə “və” bağlayıcısının təhkiyəni mətn boyu irəli aparması aydın şəkildə görünür.

Qeyd etmək lazımdır ki, U. Hendriks R. Kempsonun “and” bağlayıcısının birtərəfli istiqamətdə (qeyri-simmetrik) istifadə olunmasının əksinə iki tərəfli istiqamətdə (simmetrik) işləmə məqamına istinadən zaman ardıcılığının “and” bağlayıcısının mənasının bir hissəsini təşkil etmədiyi qənaətinə gəldiyini göstərir və onun belə bir fikrinə istinad edir: “Cümlələr arasında zaman ardıcılığının interpretasiyası bağlayıcının özünün semantik xüsusiyyətlərindən deyil, mətnin interpretasiyasından asılıdır.” [61, 202] Lakin həmin əsərdə bağlayıcıların mənanın mövcudluğuna işarə etmədiklərini göstərən R. Kempsonun hər halda bu vasitələrin mənalarının onların semantik münasibətlərinin assosiasiyası baxımından tez-tez kəşfiyyatını etiraf etdiyi də bildirilir.

Bununla bağlı aşağıdakı nümunələr gətirilir:

- a) I went downtown and Mary came home.
- b) Mary had a baby and got married.
- c) John played the piano and Mary sang.

Konteksdən asılı olaraq bu cümlələrin ayrı-ayrılıqda aşağıdakı şərh verilir: birinci cümlə eynizamanlılıq və yaxud iki əlaqələndirilən hadisənin zaman baxımından əlavə edilməsi kimi; ikinci cümlə zaman ardıcılığı (öncə-sonra) kimi və nəhayət, üçüncü cümlə heç bir zaman münasibəti olmadan sadəcə bağlılıq kimi səciyyələndirilir. Lakin yenə də konteksdən asılı olaraq birinci cümləyə sadə bağlılıq və üçüncü cümləyə eynizamanlılıq kimi də yanaşıla bilər.

Bu zaman əlbəttə ki, əlavə temporallıq göstəricilərindən də istifadə edilməsi mümkündür. Məsələn, üçüncü cümlədə kontekst hadisələrin ardıcıl inkişafını tələb edərsə, onda “and” bağlayıcısı əvəzinə “then” və yaxud hətta “and then” vahidləri də işləyə bilər. Eynizamanlılıq münasibətinin önə çıxdığı halda isə “and” “as” ilə əvəz olunur. Hər iki halda “then” və “as” vahidlərinin “and” bağlayıcısından daha

eksplicit olduqları haqlı olaraq qeyd edilir [61, 171]. Maraqlıdır ki, əlaqələndirici elementlərin bu cür qarşılıqlı əvəzlənməsi V. Dresslerr tərəfindən üslubi variativlik mənbəyi kimi nəzərdən keçirilir [45, 128].

Təhkiyəli mətnlərdə müəllifin məqsədinə uyğun təhkiyənin temporal sahəsini struktur cəhətdən bütövləşdirən və hətta bəzən məzmun-zaman emfazasının yaradılması üçün istifadə edilən bağlayıcılardan əlavə digər çoxsaylı temporallıq göstəriciləri mövcuddur. Bunların sırasında ilk növbədə zaman semantikalı sözləri və zərfləri qeyd etmək lazımdır. Zaman zərflərinin mətdə ardıcılıq münasibətlərinin formalaşmasındakı rolu daha qabarıqdır.

Müxtəlif formal göstəricilərdən, xüsusilə zaman zərflərindən istifadə olunması nəticəsində özünü daha aydın şəkildə büruzə verən ikonik ardıcılıq təhkiyəli mətnlərdə geniş yayılmışdır. Bəzən ikonik (tam üst-üstə düşən) zaman ardıcılığı adlandırılan bu tip əlaqə mətn komponentlərinin ardıcılığının köməyi ilə təsir edilən situasiyanın xronoloji qaydasını əks etdirir. L. Luzinanın qeyd etdiyi kimi, mətdiskursda zaman ardıcılığı zaman zərfliyinin ardıcıl yerləşdirilməsi ilə təmin olunur. Bu funksiyada zaman zərflərinin işlənməsi daha çox səciyyəvidir və onlar əsasən cümlənin və yaxud onun hissəsinin əvvəlində yer tutur. Öz növbəsində bu cümlələr daha iri mətn vahidlərində abzaslarda ön mövqedə yerləşirlər. Bununla da müxtəlif zaman konstruksiyaları eyni zamanda abzasın sərhədini və digər abzasa keçidi göstərir. Formalaşan ardıcıl zaman zənciri mətnin koherentliyini yaradır. Belə bir misala baxaq:

But Kino's brain burned even during his sleep, and he dreamed that Coyotito could read, that one of his own people could tell him the truth of things. And in his dream, Coyotito was reading from a book as large as a house, with letters as big as dogs, and the words galloped and played on the book. And then darkness epread over the page, and with the darkness came the music of evil again, and Kino stirred in his sleep: and when he stirred, Juana's eyes opened in the darkness. And then Kino awakened, with the evil music pulsing in him, and he lay in the darkness with his ears alert.

Then from the corner of the house came a sound so sort that it might have been simply a thought, a little furtive movement, a touch of a foot on earth, the almost inaudible purr of controlled breathing. Kino held his breath to listen, and he knew that whatever dark thing was in his house was holding its breath too, to listen. For a time no sound at all came from the corner of the brush house. Then Kino might have thought he had imagined the sound. But Juana's hand came creeping over to him in warning, and then the sound came again! The whisper of a foot on dry earth and the scratch of fingers in the soil.

And now a wild fear surged in Kino's breast, and on the fear came rage, as it always did. Kino's hand crept into his breast where his knife hung on a string, and then he sprang like an angry cat, leaped striking and spitting for the dark thing he knew was in the corner of the house. He felt cloth, struck at it with his knife and missed, and struck again and felt his knife go through cloth, and then his head crashed with lightning and exploded with pain. There was a soft scurry in the doorway, and running steps for a moment, and then silence. [J. Steinbeck, 35]

Bu çoxkomponentli mətnin formalaşmasında bir sıra formal əlaqə vasitələrinin iştirakı aydın görünür. Lakin zaman müstəvisində təhkiyəni təmin edən “and”, “then”, “for a time”, “now” kimi temporallıq göstəriciləri mətndəki ikonik ardıcılığı təmin edir.

Bu temporallıq göstəriciləri mətndə hadisəni zaman çərçivəsində yerləşdirərək hadisənin artıq baş verdiyini – indi cərəyan etdiyini- daha sonra olacağına sanki işarə edirlər.

Qeyd edilən temporal vasitələr “then”, “and” və “now” müasir terminlərdən istifadə etsək, foregrounding (yəni, yeni informasiyanın daxil edilməsi) kimi mətnyaradıcı funksiyanı da həyata keçirir [31, 149]. Cümlənin əvvəlində işlənən temporallıq göstəricilərinin bu tip funksiyası diqqəti cəlb edir:

We had won the town and it was still early in the morning and no one had eaten nor had any one drunk coffee and we looked at each other and we were all powdered with dust from the blowing up of the barracks, as powdered as men are at a threshing, and I stood holding the pistol and it was heavy in my hand and I felt

weak in the stomach when I looked at the guards dead there against the wall; they all as gray and as dusty as we were, but each one was now moistening with his blood the dry dirt by the wall where they lay. And as we stood there the sun rose over the far hills and shone now on the road where we stood and on the white wall of the bannocks and the dust in the air was golden in that first sun and peasant who was beside me looked at the wall of the barracks and what lay there and then looked at us and then at the sun and said, "Vaya, a day that commences".

[E. Hemingway 12, 96]

“And” bağlayıcısı nəzərdən keçirdiyimiz mətnin orta komponentinin əvvəlində yeni informasiya göstəricisi kimi çıxış edir. Mətnin sonuncu komponentlərindəki empatik “and then” yalnız zaman ardıcılığına deyil, həmçinin yeni bir hadisənin mətnin informasiya strukturuna daxil edilməsinə də işarə edir. Burada, hətta, empatik “and then” ingilis cümləsində tez-tez təsadüf olunmayan xəbərin ellipsisləşməsinə də şərait yaradır. Eyni sözlər “now” zərfinə aid edilə bilər. Burada faktiki “now” iki funksiya, yəni temporallığa işarə və hadisələrin inkişafında yeni bir mərhələnin başlanğıcı göstəricisi funksiyasını yerinə yetirir. Digər misala nəzər salaq:

Don Federico stood there and could not move. One of the drunkards poked him in the back side with a flail handle and Don Federico gave a quick jump as a balky horse might, but still stood in the same place, his hands up, and his eyes up toward the sky.

Then the peasant who stood beside me said, "This, is shameful. I have nothing against him but such a spectacle must terminate." [E. Hemingway 12, 103]

Analoji funksiyanı zaman zərfləri abzas daxilində də yerinə yetirə bilər. Belə bir misala baxaq:

Earlier in the evening he had taken the axe and gone outside of the cave and walked through the new snow to the edge of the clearing and cut down a small spruce tree. In the dark he had dragged it, butt first, to the lee of the rock wall. There close to the rock, he had held the tree upright, holding the trunk firm with one hand, and, holding the axe-haft close to the head had lopped off all the boughs

until he had a pile of them. Then, leaving the pile of boughs, he had laid the bare pole of the trunk down in the snow and gone into the cave to get a slab of wood he had seen against the wall. With this slab he scraped the ground clear of the snow along the rock wall and then picked up his boughs and shaking them clean of snow laid them in rows, like over-lapping plumes, until he had a bed. He put the pole across the foot of the bough bed to hold the branches in place and pegged it firm with two pointed pieces of wood he split from the edge of the slab.

[E. Hemingway 12, 230]

Hər iki mətnin komponentləri arasında temporal ardıcılıq məhz “then” zərfinin yardımı ilə təmin olunur.

Təhkiyəli mətndə zamana bu cür işarə funksiyası ilə “then” zaman zərfinin işlənmə məqamları diqqəti xüsusilə cəlb edir. Bu zərfin semantik funksiyası təhkiyənin zaman müstəvisində hərəkətin yeri haqqında müxtəlif konkretlik dərəcəsi ilə məlumat verməkdən ibarətdir.

Zaman semantikəli sözlərin təhkiyənin zaman ardıcılığı anlayışının qurulmasında və inkişafında xüsusi rola malikdir. Belə bir misala baxaq:

The summer passed, and the warm bright autumn. And then the frantic morning winds began to twist along the ground, and a chill came into the air, and the poison oak turned red. One morning in September, when he had finished his breakfast, Jody's mother called him into the kitchen. She was pouring boiling water into a bucket full of dry midlins and stirring the materials to a steaming paste. [J. Steinbeck, 153]

Nəzərdən keçirdiyimiz nümunədə müəllifin niyyəti mətn informasiyanın bu hissəsində bir sıra zaman semantikəli vahidlərin işlənməsində əks olunur. Həmin vasitələrin işlənmə məqamları zaman axınının tədricən keçmişdən “summer” yaxın keçmişə “warm bright autumn” və nəhayət, təsvir olunan situasiya baxımından hal-hazırkı dövrə qədər “one morning in September” gəldiyini göstərir. Bu ardıcılığın həyata keçməsində əlbəttə ki, “and” və “and then” bağlayıcı və zərfin də iştirakı şübhəsizdir.

Azərbaycan dilində də analogi hal müşahidə edilir:

“Qərib də yaralanmamışdı...” – mən öz-özümə təkrar etdim və birdən o günlər ... tufan başlayana qədər keçən həmin günlər o vaxt fərqiə varmadığım bir aləm kimi təkrar qarşımda canladı. Mən buldozerçinin hər bir hərəkətini: acığını, gülüşünü, təkəbbürünü, mehribanlığını heyratlı bir aydınlıqla təkrar-təkrar görürdüm. Mən bunların hamısını o günlərdən bütün xırda təfərrüatı ilə birlikdə görürdüm. Mənim zehnimdə Soltan da, Kərəmxan da, buldozerçi də, hətta şofer Səməndər də bir saniyənin yüzdə, mində biri sürəti ilə bir-birini əvəz edirdi. Sonralar onlar, zoğallı meşənin, bizim hələ yarımçıq olan cavan körpümüzün, dəniz kimi dərin və mavi dərənin,ondan o yana görünən dağların fonunda biri-birinə və mənə baxırdılar. Eyni ilə kino lentində olduğu kimi min cür vəziyyətdə baxırdılar. Min cür vəziyyətdə...

Sonra tufan başladı... və... və buldozerçi yaralandı. Qanqren nə demək olduğunu mən bilirəm!... [İ.Əfəndiyev səh. 96]

Nəzərdən keçirdiyimiz nümunədə “sonra” temporal zərfi mətnin komponentlərinin daha dəqiq və ciddi ardıcılığının müəyyənlişməsinə kömək edərək, ümumilikdə, mətnin əlaqəliliyinə xidmət edir.

Həmçinin:

...İki gündən sonra Arazı keçib İran torpağına yetişdik və əliboş, kor-peşiman çatdıq kəndimizə və qorxudan başımıza gələn macəranı heç kəsə izah eləmədik.

Əhvalatdan bir il sonra, genə yolumuz Rusiya torpağına düşdü. Qəsdimiz İravana gəlmək idi. “Zurnalı” kəndinin yanından keçib gecə yatdıq “Ulağlı” kəndində. Bura ilə “Zurnalı”nın arası yarımındır. “Zurnalı” kəndindən, Bala Sultandan və kəndin qeyri əhvalatından söhbət saldıq ki, bəlkə keçən il kişmiş karvanının qarət olmağından, dəvəçilərin ölməyindən bir xəbər bilək. Amma artıq təəccüb elədik ki, heç bir kəsin yadına bir belə əhvalat gəlmirdi. Sonra kəndlilərdən biri bizdən soruşdu:

-Ağalar, yoxsa “zurnalılar” siz ilə kişmiş oyunu oynayıblar?

Məhz burada biz başa düşdük ki, “zurnalılar” nə kişmiş qarət ediblər və nə dəvəçi öldürüblər: bunlar ancaq bizim ilə “kişmiş oyunu” oynayıblar. Və məhz

indi başa düşdük ki, “zurnalılar” bizim başımıza “kişmiş oyunu” gətirməkdə məqsədləri ancaq bizi kənddən qaçırtmaq idi, çünki biz akoşkadan özümüzü yerə salıb qaçan zaman onlar bizi güllə ilə də vura bilərdilər, tutub öldürə də bilərdilər... [C. Məmmədquluzadə, 346]

Bu mətnin formalaşmasında isə “və” və “sonra” ilə yanaşı “indi” vahidləri də iştirak edir və bununla təhkiyəni irəli aparan vasitəyə çevrilir.

Temporal mənalı sözlərin mətnyaradıcı xüsusiyyətlərinin zaman ardıcılığını təmin etməsinə diqqət yetirək:

Mən deməyə söz tapmadım və bu məni daha da qəzəbləndirdi. Axşama yaxın hava yenə də tutuldu. Gecədən bir az keçmiş təkrar yağış başladı.

Səhər biz oyananda yağış kəsməmişdi...[İ. Əfəndiyev, 83]

Bu mətndə ikonik zaman ardıcılığının formalaşmasında “axşam”, “gecədən bir az keçmiş”, “səhər” sözlərinin rolu aydın görünür.

Zaman semantikali ifadələr mətndə bir hadisənin zaman haqqında digər hadisənin zamanıma münasibətdə xəbər verir və ikinci hadisə yalnız mətnin bir hissəsinin başa çatmasından sonra məlum olur.

“Əvvəl” və “axır” temporal modelinin daha geniş təhkiyədə mətnyaradıcısı xüsusiyyətini əks etdirən misala nəzər salaq:

Əvvəl vaxtlar Kərbəlayı Məmmədəli belə cavab verəndə arvadı deyərdi:

- *Yalan deyirsən – və Kərbəlayı Məmmədəli and içərdi ki:*
- *On iki imam haqqı yalan demirəm.*

Arvad yenə deyərdi ki:

- *Yalan deyirsən – və Kərbəlayı Məmmədəli cavab verərdi:*
- *Həyə yalan deyirəm, atama nəhlət! – Arvad deyərdi:*
- *Bəlkə heç kağızı göndərməmişən? – və Kərbəlayı Məmmədəli*

cavab verərdi ki:

-Qoy qardaşın Kərbəlayı Rza getsin makulu Hacı Əlidən soruşsun görsün,göndərmişəm ya göndərməmişəm. Axır vaxtlarda da Kərbəlayı Məmmədəli deyəndə “kağızdan bir xəbər yoxdu”,Pərinisə başladı əri ilə dava – mərəkə

eləməyə ki, “yəqin kağızdan xəbər var, amma sən məndən gizləyirsən”. [C. Məmmədquluzadə, 377]

Beləliklə, belə bir fakt diqqəti cəlb edir ki, temporallıq göstəriciləri vasitəsilə qabardılan ikonik zaman ardıcılığı təhkiyəli mətndə kifayət qədər geniş yayılıb.

Bu nümunələrdə müəllif niyyəti mətn informasiyasının göstərilmiş hissəsinin təşkilində zaman semantikasına malik bir sıra sözlər, zaman zərfləri, bağlayıcılar vasitəsilə ifadə olunur. Bu amil mətni təşkil edən cümlələrin sintaktik xüsusiyyətləri ilə birgə zaman axınının tədricən hərəkəti effektini yaradır. Bu və bu tipli temporal markerlərin mətnyaradıcı rolu onların spesifik bir məqamda işlənməsidir. Bu məqam mətn ötürücüsünün niyyətinə uyğun qəbuledicinin bu və ya digər zaman formasının əsas kateqorial mənasının reallaşmasını bir mənalı şəkildə fiksasiya etməli olduğu vaxt baş verir.

Mətndə zaman ardıcılığının təmin olunmasında ingilis dilində “dinner”, “lunch”, “Christmas”, “New Year”, Azərbaycan dilində isə “nahar”, “səhər yeməyi”, “Novruz” kimi ifadələrin maraqlı doğuran rolu var. Bu ifadələr özlərinin əsas mənalardan əlavə, həmçinin müəyyən zamanı nəzərdə tutur və həmin ümumi fakt presuppozisiya (və yaxud ensiklopedik biliklərin) fondunun bir hissəsini təşkil edir. [28, 143]

Hər bir mətn – diskursda presuppozisiya fondu mövcuddur və buraya dünya haqqında fon bilikləri, yəni mətn-diskursu əhatə edən kontekst haqqında bilik daxildir. Kommunikasiya prosesinin hər bir iştirakçısı presuppozisiya fonduna malikdir və bu fond mətn inkişaf etdikcə genişlənir. Lakin həmin fondada bir sıra yuxarıda qeyd edilənlərə bənzər anlayışlar var və onların mövcudluğunun təsdiqinə ehtiyac yoxdur. Məsələn:

The winter fell sharply/ A few preliminary gusty showers, and then a strong steady rain. The hills lost their straw color and blackened under the water, and the winter streams scrambled noisily down the canyons. The mushrooms and puff-balls popped up and the new grass started before Christmas. [J. Steinbeck, 155]

Azərbaycan dilində belə bir misala nəzər salmaq:

Məhbub xanımın anası Xurşud xanım iri cüssəli, kök yaraşığı bir qadın idi, həmişə Novruz bayramında üç-dörd vedrə su tutan iri mis qazan dolusu səməni bişirib, bütün qonşulara payladı. Qışda da iki-üç dəfə hədik, ya da əriştə bişirib yenə də qonşulara payladı. [İ. Əfəndiyev, 455]

Hər iki halda “winter” və “Christmas”, eləcə də “Novruz” və “qış” kimi temporal mənalı sözlərin zaman müstəvisində təhkiyəni təmin etdikləri aydın görünür.

Beləliklə, temporallıq göstəricilərinin işlənməsi onların presuppozisiya pragmatik funksiyasını yerinə yetirmək qabiliyyəti ilə bağlıdır.

Mətn komponentləri arasında məna münasibətinə aid olan və temporal birliyin təmin olunmasında bilavasitə iştirak edən eynizamanlılıq əlaqəsi də diqqəti cəlb edir [9, 36]. Mətnə müxtəlif komponentlərin təsvir etdiyi hadisələr bu halda eyni zamanda baş verir. Eynizamanlılıq münasibəti informasiyanın ötürülməsi və qəbulu zamanı ayrı-ayrı mətn komponentlərinin özü ilə gətirməli olduğu xətti səciyyənin inkişafına mane olur. Adətən belə informativ komplekslər mətn qəbuledicisi tərəfindən bir bütöv şəkildə, bir tam şəkildə qəbul edilir. Məsələn:

He's working himself up to it, Maybe, Robert Jordan thought. Maybe Agustin is going to do it. He certainly hates him enough. I don't hate him, he thought. No, I don't hate him. He is disgusting but I do not hate him. Though that blinding business puts him in a special class. Still this is their war. But he is certainly nothing to have around for the next two days. [E. Hemingway12, 198]

Bəzən mətnin sonuna doğru eynizamanlılıq zaman ardıcılığı ilə əvəz oluna bilər:

It is wonderful the way a little town keeps track of itself and all its units. If every single man and woman, child and baby, acts and conducts itself in a known pattern and breaks no walls and differs with no one and experiments in no way and is not sick and does not endanger the ease and peace of mind or steady unbroken flow of the town, then that unit can disappear and never be heard of. But let one man step out of the regular thought or the known and trusted pattern, and the

nerves of the towns-people ring with nervousness and communication travels over the nerve lines of the town. [J. Steinbeck, 39]

Azərbaycan dilində də mətndə eynizamanlılıq əlaqəsi komponentlərin sadəcə düzülüşü ilə təmin oluna bilər. Q. Kazımova görə “bu cür mətnlər adətən statik xarakterdə olur.” [9, 449]

Adilin səlīqəsinə nə söz! Heç nazirin özünün də bu cür kabinetini ola bilməzdi. Qoz ağacından qayrılmış təzə yaraşılıq yazı stolu. Ağ mərmər ləvazimatı. Səlīqə ilə çirtilmiş rəngarəng karandaşlar. Büllur qrafın və stəkan. Qar kimi ağ örtüklü stullar, məxmər pərdələr. [İ. Əfəndiyev, 58]

Azərbaycan dilində mətndə eynizamanlılıq münasibətinin digər eksplisit göstəricisi “və” bağlayıcısıdır (5). Belə bir misala baxaq:

Bizim yerlərdəki baharın dünyada misli yoxdur. Gül-çiçəklə dolu ot dizə qədər qalxır. Ağaclar çiçəkləyir. Çaylar daşır...

Və bizdə ən gözəl bahar xörəyi –təzə göyərək qalxmış yabanı şomudan, quzu-qulağından, gigitkəndən bişirilmiş kükü sayılırdı. [İ. Əfəndiyev, 507]

Bu nümunədə “və” bağlayıcısının eynizamanlılıq münasibətinə işarə funksiyası aydın görünür.

Həmçinin:

Lakin hər dəfə o kağız yadıma düşəndə bu buldozerçi bütün qədd-qaməti ilə qarşısında canlanaraq dərin və mükəddər baxışlarla düz gözlərimin içinə baxır və mənə elə gəlir ki, bu saat onun enli, qüdrətli sinəsindən bir ah qopub onu da, mənə də məhv edəcək. [İ. Əfəndiyev, 98]

Bu mətnin birinci komponentinin zaman budaq cümləsi baş cümlə ilə qarşılıqlı əlaqədə eynizamanlılıq göstəricisinə çevrilir. Daha geniş kontekst çərçivəsində isə artıq “və” bağlayıcısı eynizamanlılıq münasibətini özündən əvvəlki və özündən sonrakı komponentlər arasında gücləndirir.

Analoyi funksiyaları ingilis dilində “and” bağlayıcısı yerinə yetirir. Dilçilik ədəbiyyatından additivizm münasibətlərinin göstəricisi rolunda çıxış etdiyi məlum bu bağlayıcının yuxarıda qeyd etdiyimiz simmetrik işlənməsi əlaqələndirilən mətn komponentlərinin ardıcılığına heç bir təsir etmir, yəni bu ardıcılığın

dəyişdirilməsi ümumi mənanın dəyişməsinə səbəb olmur və ümumi kontekst çərçivəsindən çıxmır [14, 25]. Məhz bu amilin məna baxımından bitkin mətnin formalaşmasına xidmət etdiyi aşkarlanır. Məsələn:

He simply walked as fast as he could to bring the news. And as he walked he prayed for the souls of Sordo and of all his band. I was the first time he had prayed since the start of the movement. [E. Hemingway 12, 289]

Və daha geniş təhkiyədə:

...They were dull and they were repetitious. He remembered poor Julian and his romantic awe of them and how he had started a story once that began, “The very rich are different from you and me” And how someone had said to Julian, Yes, they have more money. But that was not humorous to Julian. He thought they were a special glamorous race and when he found they weren’t it wrecked him just as much as other thing that wrecked him. [E. Hemingway 11, 25]

Gətirilən misallarda “and” bağlayıcısı eynizamanlılıq münasibətini özündən əvvəlki və özündən sonrakı komponentlər arasında gücləndirir, yəni burada “and” bağlayıcısının simmetrik işlənməsi özünü aydın büruzə verir. Bu zaman onun əlaqələndirdiyi iki komponentdən hansının əvvəl, hansının sonra gəlməsi prinsip etibarilə mətnin bütövlüyünə heç bir dəyişiklik gətirmir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox mənbələrdə “and! Bağlayıcısından istifadənin E. Heminqueyin üslubu üçün səciyyəvi olduğu bildirilir [61, 174].

Həm bu, həm də bundan əvvəlki misallarda bütün mətnin tematik məzmunu bir vahid zaman əsasında qurulur. Öz təbiətinə görə, eynizamanlılıq münasibəti təsvir edilən situasiyanın daha dərindən, daha hərtərəfli nəzərdən keçirilməsini təmin edir.

Sonuncu nümunədən də görüldüyü kimi, nəzərdən keçirilən münasibətlər mətn boyunca dəyişdirilə bilər. Artıq qeyd etdik ki, mətnin başlanğıcının komponentləri arasında eynizamanlılıq varsa, son mərhələ komponentləri arasında da ardıcılıq əlaqəsi özünü göstərir. Aşağıdakı mətnə isə bu daha aydın görünür:

And the pearl settled into the lovely green water and dropped toward the bottom. The waving branches of the algae called to it and beckoned to it. The

lights on its surface were green and lovely. It settled down to the sand bottom among the fern like plants. Above, the surface of the water was a green minor. And the pearl lay on the floor of the sea. A crab scampering over the bottom raised a little cloud of sand, and when it settled the pearl was gone. [J. Steinbeck, 82]

Burada başlanğıc mərhələnin komponentləri arasında zaman ardıcılığı münasibəti orta mərhələ komponentləri arasında “and” bağlayıcısının da iştirak etdiyi eynizamanlılıq və nəhayət, son iki komponent arasında yenidən zaman ardıcılığı münasibəti meydana çıxır. Sonrakı komponentlər əvvəlki komponentlərdə təsvir edilən hadisəni davam etdirmir, sadəcə olaraq dərinləşdirir, həmin komponentlərdəki informasiyanı konkretləşdirir. Mətnin sonunda “ when” bağlayıcısı budaq cümlənin ardıcılıq münasibətinin güclənməsinə təsiri böyükdür. Azərbaycan dilində də analoji hal müşahidə edilir:

Mən gələcəyə doğru hərəkət edərək yaşayıram. Mənim sevincim də bundadır. Mən bir iş görərək yaşayırdım. Mən bu işin, bu fəaliyyətin bir hissəsiyəm.

Birdən elə buradaca mənim qəlbimi hələ səbəbini dərk etmədiyim bir fərəh bürüdü. Sonra buldozerçinin bayaqkı məktubu yadıma düşdü. Daha sonra onun tezliklə sağalacağını və hər ikimizin yenidən körpü salmağa qayıdacağımızı düşündüm. [İ.Əfəndiyev, 103]

İlk komponentlərdə eynizamanlılıq əlaqəsinin mövcud olduğu bu mətnin bütövləşməsi sonrakı komponentlərdəki zaman ardıcılığı vasitəsilə təmin olunur.

Qarışıq münasibətli komponentləri öz tərkibinə almış mətnlər, təbii ki, təsvir edilən situasiyanın, hadisənin daha adekvat şəkildə ötürülməsini təmin edir.

Təhkiyəli mətndə zaman ardıcılığının formal göstəricilərinin funksiyalarının tədqiqi belə bir mülahizə irəli sürməyə əsas verir ki, bu vasitələr mətnin komponentləri arasında zaman birliyinin təmin olunmasında iştirak edərək bir növ formal funksiya yerinə yetirir və bədii mətnyaradıcılığının praqmatikasını və kommunikativ spesifikasiyasını əks etdirir.

2.2. Zaman budaq cümləsinin mətnyaradıcı xüsusiyyətləri

Temporallığın sintaktik-semantik səviyyədə ifadəsi daha geniş funksional imkanlara malikdir. Burada əsas diqqət zaman budaq cümlələri və başqa sintaktik vahidlərin temporallıq ifadə etməsinə yönəlir. Bu, cümlələri bir-birinə bağlayan temporal münasibətdir.

Temporallığın zaman budaq cümlələri şəklində ifadə edilməsi dünyanın bütün dillərinə aid universal cəhətdir. Bununla belə, burada dillərin özünəməxsusluğu özünü göstərir. Qeyd edək ki, Hind-Avropa dillərində (ingilis, alman, rus, fars və s.) zamanın budaq cümləsi şəklində ifadə edilməsi türk dillərinə nisbətən ətraflı yayılmışdır. Bir qədər irəlidə biz bu barədə daha geniş dir qədər irəlidə biz bu barədə daha geniş danışacağıq.

Qeyd etmək lazımdır ki, son tədqiqatlar cümlənin təhlilinə çoxsəviyyəli yanaşma ilə səciyyələnir. Cümləyə forma və məzmunun vəhdəti kimi baxan dilçilər cümlənin səviyyələrinin ayrılıqda təsvirinin onun təbiətinin daha dərinədən dərk edilməsi vasitəsi olduğunu bildirir. Bunlar arasında, əsasən üç aspekt – struktur (formal), semantik (məzmun) və kommunikativ (funksional) aspektlər ayrılır və həmin aspektlər dil işarəsinin üç tərəfini (forma, məna və işlənmə) əks etdirir.

Tədqiqata cəlb etdiyimiz mürəkkəb cümlələr öz struktur xüsusiyyətlərinə görə baş bə budaq cümlələrdən ibarətdir. Onlardan hər biri aydın şəkildə təzahür edən subyekt – predikat strukturuna malikdir və asılı hissə zaman zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir [26, 72].

Zaman budaq cümləli mürəkkəb cümlənin struktur xüsusiyyətləri onun semantik mahiyyətini şərtləndirir. Həmin cümləyə daxil olan strukturların semantik mahiyyəti onların, işarə etdikləri situasiyalar arasında zaman əlaqəsini əks etdirmələrindədir. Bu sintaktik vahidlərin çoxkomponentli olması ilə bağlı, onların temporal potensialı bir sıra temporal baxımdan relevant elementlərin qarşılıqlı təsirindən yaranır. Həmin elementlərə zaman bağlayıcısının leksik-qrammatik mənası, zaman budaq cümləli strukturun hər iki hissəsindəki fel-xəbərin tərzi,

zaman formalarının kateqorial qrammatik mənası, konkret dil və qeyri-dil təzahürlərinə malik ola bilən praqmatik amillər aiddir.

Məndə yerinə yetirdikləri funksiyaya görə zaman budaq cümlələri artıq nəzərdən keçirdiyimiz zaman zərflərinə sintaktik və semantik baxımdan oxşarlıqları ilə səciyyələnir.

1) Sintaktik baxımdan zaman budaq cümlələri zaman zərfliyidir və təhkiyə müstəvisində baş cümlədəki hərəkətin temporal yerləşdirilməsi funksiyasını yerinə yetirir. Zaman zərfləri ilə zaman budaq cümlələri arasında fərq ondan ibarətdir ki, zaman budaq cümlələri həmin funksiyanı birbaşa deyil, bas cümlə ilə qarşılıqlı asılılıq şəraitində yerinə yetirir.

2) Semantik cəhətdən zaman budaq cümlələri baş cümlədəki hərəkətin temporal yerləşdirilməsinin çərçivəsini dəqiqləşdirir, səciyələndirir və yaxud təsvir edir, lakin onu adlandırmır.

Ümumiyyətlə, zaman budaq cümləli strukturlar məndə temporallığı ifadə edən əsas vasitələrdən biridir və təhkiyənin potensial komponentləridir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu strukturlara daxil olan hissələrin işarə etdikləri hadisələr arasında mövcud zaman münasibətləri, ilk növbədə, bağlayıcılarla göstərilir. Təhlil olunmuş strukturlar universallıq, yəni zaman münasibətlərinin bütün mümkün növlərini ifadə etmək qabiliyyəti ilə səciyyələnir. Hər iki hadisə zamanı bu hadisələrin təsvir etdikləri situasiyanın referensial ümumiliyi, o cümlədən hərəkətin subyektinin və yaxud obyektinin, məkan yerinin və digər parametrlərin ümumiliyi qeyd edilir.

1.Zaman budaq cümləsindəki hərəkət baş cümlədəki hərəkət ilə eyni zamanda cərəyan edir və budaq cümlədəki hərəkətin zaman məsafəsi minimal interval və yaxud zaman müstəvisində bir nöqtə kimi müəyyən olunur. Məsələn:

He was sitting there, his arm hanging, when the boat passed them coming back up the channel. [E. Hemingway 10, 62]

Və:

Kino was in mid-leap when the gun crashed and the barrel-flash made a picture on his eyes. [J. Steinbeck, 79]

2. Baş və budaq cümlələrdə hərəkət paralel olaraq cərəyan edir və onların zaman intervalları tam üst-üstə düşə bilər. Məsələn:

When he was in a boat he always felt good and without his boat he felt plenty bad. [E. Hemingway 10, 75]

3. Baş və budaq cümlələrdə hərəkət təqribən eyni zamanda baş verir; hərəkət zamanın baş verməsinin nisbəti burada pragmatik komponentlə, əsasən ekstralingvistik təcrübə və situasiya ilə nizamlanır. Məsələn:

When it comes they will sail to another yacht basin and write another saga. [E. Hemingway 10, 176]

4. Baş və budaq cümlələrdə hərəkətin cərəyan etməsi üçün zaman dövrünün ümumiliyindən başqa hadisələr arasında heç bir digər referensial əlaqələliyin müşahidə edilmədiyi hallar da mövcuddur. Misal üçün:

The night seemed a little less dark when she looked out, and to the last there was a lightning in the sky, down near the horizon where the moon would show. [J. Steinbeck, 76]

5. Zaman budaq cümləli strukturda hadisələrin sürətli əvəzlənməsi münasibəti mövcuddur, yəni baş cümlədəki hərəkət budaq cümlədəki hərəkətdən dərhal sonra cərəyan edir. Məsələn:

There wasn't much in it, and when I'd finished it, I opened up the only one I had left, and I tell you I felt pretty good steering, and it was a pretty night to cross. [E. Hemingway 10, 50]

6. Baş cümlədəki hərəkət budaq cümlədəki hərəkətdən öncə cərəyan edir. Məsələn:

When I came on board I had just forty cents left. [E. Hemingway 10, 25]

7. Baş cümlədəki hərəkət budaq cümlədəki hərəkətdən sonra baş verir. Məsələn:

When I started out he woke up and went back to sleep again. [E. Hemingway 10, 37]

Və:

When I finished I stopped in at Donovan's and had a beer and talked with the old man and then walked back to the San Francisco docks, stopping in at three or four places for beer on the way. [E. Hemingway 10, 25]

Zaman budaq cümləsində iştirak edən bağlayıcılar mətnin temporallığının təzahürlərindən biridir və həmin budaq cümlənin təsvir etdiyi situasiyanın temporal lokalizasiyası funksiyasını yerinə yetirir. Mətnin strukturlaşması iki səviyyədə - cümlə (baş/budaq) səviyyəsində və cümlələr ardıcılığı səviyyəsində həyata keçədiyi ilə bağlı temporal lokalizasiyanın zaman budaq cümləsi kimi vasitələri mətdə temporal ardıcılığın təmin olunmasında iştirak etməklə yanaşı, daha geniş semantik münasibətləri də formalaşdırır. Məsələn, T.Qivon budaq cümlələrin baş cümləyə münasibətdə yerləşmələrindən asılı olaraq onların müxtəlif semantik rollarını qeyd edir. [22, 136] Belə ki, “postpozisiyada” k1 budaq cümlələri baş cümlənin semantik strukturuna daha dərinədən inteqrasiyaya meyilli olduğu halda, “prepozisiya” mövqeyində onlar daha çox əvvəlki kontekstlə əlaqədəirlər. Və əksinə olaraq, prepozisiyada yerləşən budaq cümlələr əvvəlki kontekstlə daha çox əlaqə nümayiş etdirirlər. Bu müddəalar, həmçinin, V. Ramseyin “when” bağlayıcı zaman budaq cümlələrin funksiyalarının tədqiqində də göstərilir. [31, 149] Həmin budaq cümlələrin prepozisiyada mövqeyi onların daha çox əvvəlki kontekstlə əlaqələrinin olmasını aşkarlayır. “When” bağlayıcısı ilə birgə zaman budaq cümlələrinin prepozisiyada işləm məqamlarına nəzər salmaq:

The supper waited until dark for his father to return. When at last he came in with Billy Buck, Jody could smell the delicious brandy on their breaths.

[J. Steinbeck, 92]

“*When at last he came in with Billy Buck*” budaq cümləsi əvvəlki cümlə ilə şam yeməyi ətrafında cərəyan edən eyni bir mövzunun ardıcıl açılması təsviri ilə bağlıdır və ümumi konteksti formalaşdırır:

Digər misalı nəzərdən keçirək:

I got his arm around behind him and came up on it but I brought it too far because I felt it go. When it went he made a funny little noise and came forward me holding him throat and all, and bit me in the shoulder. [E. Hemingway 10, 45]

Burada da “when” bağlayıcısının zaman budaq cümləsinin “When it went” əvvəlində işlənməsi ümumi mətn çərçivəsində əvvəlki kontekstlə bağlılıq nümayiş etdirir.

“When” bağlayıcısı ilə yanaşı “while” bağlayıcısı da mətndə analogi temporal funksiya daşıyır:

And he had known a horse paralyzed with fright to come out of it when his rider told him what it was that was frightening him. While he talked in the mornings, Billy Buck cut twenty or thirty straws into neat three-inch lengths and stuck them into his hatband. [J. Steinbeck, 99]

Analogi olaraq prepozisiyada yerləşən artıq “while” bağlayıcısının iştirak etdiyi “while he talked in the mornings” zaman budaq cümləsi də eyni funksiyanı yerinə yetirir, yəni bütöv mətnin struktur cəhətdən formalaşmasına xidmət edir.

Maraqlıdır ki, postpozisiyadakı zaman budaq cümləsi bilavasitə baş cümlə ilə bağlıdır, yəni burada lokal əlaqəlilik eyni cümlə çərçivəsində cərəyan edən iki hadisə arasında mövcud olur. Məsələn:

What we have to do is to use the boat to chase them so they don't take it all when they make their run. [E. Hemingway 10, 19]

Bu mətndə iki komponent “when they make their run” sanki birinci komponentin açılışına xidmət edir və “when” bağlayıcısı burada əsas rol oynayır.

Digər misalda:

Carl Tiflin still drove her to a light cart, and she pulled on a hay rake and worked the Jackson-ford tackle when the hay was being put into the barn.

[J. Steinbeck, 152]

Analogi olaraq “when the hay was being put into the barn” komponenti əvvəlki komponentin açılışına xidmət edir.

Nəhayət, zaman budaq cümlələri də təhkiyəli mətndə ardıcılıq göstəriciləri kimi çıxış edə bilər. İngilis dilində buraya, ilk növbədə, “when” bağlayıcılı budaq cümlələri misal gətirmək mümkündür.

Bu sahədə tədqiqat aparmış M. Salkova “when” bağlayıcılı zaman budaq cümlə strukturlarının mətndə bir neçə növ temporal münasibət ifadə etdiklərini

bildirir [55, 89]. Burada əsas diqqət baş cümlə ilə zaman budaq cümləsi arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə yönəlir. Məsələn, mətndə hadisələr axarı tezliklə dəyişərkən, budaq cümlədəki hərəkətdən dərhal sonra baş cümlədəki hərəkət baş verir:

Suddenly Nellie jewrked back and nearly freed herself. From the direction of the barn Jody heard a shrill whistling scream and a splintering of wood, and then a man's voice shouting. Nellie reared and whinnied. When Jody help to the halter rope she ran at him with bared teeth. He dropped his hold and scuttled out of the way, into the brush. [J. Steinbeck, 145]

Burada komponentlərin zaman ardıcılığına “when” budaq cümləsi bilavasitə təsir edir. Ardıcılıq baş cümlə budaq cümlədən öndə yerləşəndə də təmin oluna bilər:

You see what has become of him. And I myself saw the moment when his reason left him. [J. Steinbeck, 26]

Qeyd etmək lazımdır ki, zaman budaq cümlələrinin prepozitiv və postpozitiv mövqeyi ilə yanaşı baş və budaq cümlələr arasında durğu işarələrinin işlənməsinin də bütöv mətndə zaman ardıcılığını təmin etmək kimi rolu var. Bu, zaman budaq cümlələrinin hər iki mövqeyi üçün səciyyəvidir. Məsələn:

Simon began to feel a little sick in the stomach. It reminded him of the day he had been interviewed at Coventry Central nearly eight years before. Now that he was a minister of the Crown he wasn't any less nervous.

When he and Elithabeth returned to constituency headquartes they were informed that only two more Candidates had been seen and the third was still being interviewed. They walked around the town once again, even more slowly this time, watching the shopkeepers put up their colored shutters and turn “Open” signs to “Closed”. [J. Archer, 170]

Və:

How Charles dreaded the moment when he would be standing there watching his brother Rupert in ermine. The only compensation would be if he could produce a son who would one day inherit the title, as it was now obvious Rupert would never marry. [J. Archer, 132]

Nümunələr həm prepozisiyada “when he and Elithabeth returned to constituency headquarter” və həm də postpozisiyada yerləşən “when he would be standing there watching his brother Rupert in ermine” zaman budaq cümlələrinin nəzərdən keçirilən mətnləri irəliyə doğru apardığını göstərir. Söhbət cərəyan edən hadisənin yeni vəziyyətə keçməindən və beləliklə, təhkiyə boyu irəliyə doğru hərəkət etməindən gedir. Bu hərəkətin aydın şəkildə görünməsi əlavə durğu işarələrinə ehtiyacın olmamasını şərtləndirir.

Mətnə baş və budaq cümlələrdəki hərəkətin eyni zamanda baş verməsi isə əksinə vergül ilə işarələnir. Müqayisə edin:

As the first weeks of the new Tory administration took shape, Simon and Andrew became locked in battle over several issues and were soon known as “the mongoose” and the rattlesnake. When either of the names “Kerslake” or “Fraser” was cranked up on the oldfashioned wall machines indicating one of them had risen to speak, members drifted back into the Chamber. [J. Archer, 133]

Və:

Jody stayed a little while running his fingers over the red rough coat, and then he took up the lantern and went back to the house. When he was in bed, his mother came into the room. [J. Steinbeck, 112]

Həmçinin:

The Financial Times went one better than its rivals. Its political editor, Peter Riddel spent the whole week trying to contact the 289 Tory members. He succeeded in reaching 228 of them and was able to report to his readers that 101 had said they would vote for Simon Kerslake, ninety-eight for Charles Seymour, while twenty-nine had refused to give any opinion. [J. Archer, 430]

Bu nümunələrdə mətnin informativ təşkili vurğu işarələrinin vasitəsilə eynizamanlılıq əsasında təmin olunur.

Eynizamanlılıq əlaqəsi durğu işarələrindən istifadə etmədikdə də yaranır:

I saw both of them shot and father said, “Viva la Republica”, when they shot him standing against the wall of the slaughter house of our village.

[E. Hemingway 12, 309]

Temporal birləyin eynizamanlılıq ilə ifadəsi “while”bağlayıcısının iştirak etdiyi zaman budaq cümlələrində “when” bağlayıcısı olan strukturlardan daha qabarıq şəkildə görünür. Məsələn:

The other night I was thinking about Madrid and I thought how I would get there and leave thee at the hotel while I went up to see people at the hotel of the Russians. (E. Hemingway 13, 302)

İnterpozisiyada yerləşən zaman budaq cümlələrinin maraqlı mətnyaradıcı funksiyası müşahidə edilir:

When Andrew heard his own voice on Radio Four one morning answering questions on defense issues he was suddenly aware that what he had always considered was a faint trace of a Scottish accent was in fact when he was angry or excited-quite pronounced. [J. Archer, 298]

Burada zaman budaq cümləsinin interpozisiyada yerləşməsi mətnin komponentləri arasında temporal münasibətlərin səbəb-nəticə münasibətləri ilə həmahəng bürüzə verilməsinə şərait yaradır. Tire işarəsindən istifadə isə mətnə haqqında söhbət gedən obyektin emosional vəziyyətini göstərmək, yəni ekspressiv məqsəd üçün nəzərdə tutulur.

Semantik şərh zaman ifadəsinin prepozisiyada və yaxud postpozisiyada yerləşməsindən asılı olması, həmçinin feli sifət tərkiblərinin işlənməsi hallarında da görünür. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu asılılıq cümlə çərçivəsindən kənara çıxmır və yalnız cümlənin daxilindəki iki hadisə arasındakı temporal münasibətlərin növünün şərhinə təsir edir.

Postpozisiyadakı feli sifət tərkibləri adətən onların aid olduqları hadisənin şərhinin baş cümlənin aid olduğu hadisə ilə eyni zamanda üzə çıxması kimi şərh edilir. Məsələn:

Juana's eyes were two sparks reflecting a low star. [J. Steinbeck, 15]

Prepozisiyada isə feli sifət tərkibinə aid hadisə, bir qayda olaraq baş cümlədəki hadisədən öncə cərəyan edir və burada sanki zaman ardıcılığını təmin edir:

Standing in the door, he saw two men approach; and one of them carried a lantern which lighted the ground and the legs of the men. [J. Steinbeck, 29]

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində feli birləşmə-tərkib şəklində ifadə edilən zaman anlayışı Hind-Avropa dillərində əsasən budaq cümlə şəklində ifadə edilir. Məsələn tatarca: *Karançı töse başlaşac, kolxozlar eşten kayıtdılar* [4, 170]. Eyni mənzərəni biz Azərbaycan dilində də müşahidə edə bilərik. Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin tədqiqi tarixinə varmadan Azərbaycan dilindəki bu tipli budaq cümlələrdən qısa bəhs etməyi lazım bilirik.

Zaman budaq cümləsi zərflik budaq cümlələrinin bir növüdür. Bu tipli budaq cümlələr baş cümlədəki iş – hal və ya hərəkətin zamanını bildirir. Adını daşdığı zərf zaman zərfliyinin suallarından birinə cavab verir (nə vaxt, nə zaman, haçan, haçandan, nə vaxtdan, nə zamandan, nə vaxtacan, nə vaxtadək, nə zamana – hansı zamana qədər və s.) [2, 354].

Azərbaycan dilçiliyində zaman budaq cümlələri baş cümlə ilə budaq cümlənin yerinə onlar arasındakı bağlayıcı vasitələrin tipinə görə 2 qrupa bölünür:

1. Bağlayıcılar və ya bağlayıcı birləşmələr (bəzən bunlara mürəkkəb bağlayıcılar da deyilir). Bu tipli cümlələrdə budaq cümlə baş cümlədəki (elə ki, o zaman ki, o vaxt ki, onda ki və s.) bağlayıcı və bağlayıcı birləşmələrin köməyi ilə birləşir. Məsələn:

Elə ki, Məhəmməd həsən əmi özünü tanıdı, gözüünü açdı, baxdı gördü qalıbdı lap lüt mədərzad. [C. Məmmədquluzadə, 238]

Həmçinin:

Vaxt olur ki, əllərimlə üzümü qapayaraq, başımı yastığın altına soxub onun bu nəzərlərindən qaçmağa can atırdım. [İ. Əfəndiyev, 98]

2. Zaman budaq cümləsinin baş cümlə ilə əlaqələnməsinin ikinci tipi bağlayıcı sözlər vasitəsilə əmələ gələnlərdir. Belə cümlələrdə, adətən budaq cümlə baş cümlədən qabaq gəlir. Bağlayıcı söz (nisbi əvəzlik) budaq cümlənin tərkibində olur. Burada ya “ki” ədatı, ya da budaq cümlənin sonunda –sa, -sə; baş cümlədə isə “onda”, “o zaman” sözləri işlənir. Məsələn:

Səhər tezdən oyandığım zaman Adil çadırda yox idi. [İ. Əfəndiyev, 78]

Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə -mı, -mi, -mu, -mü ədatları da bağlayıcı vasitə kimi çıxış edir. Məsələn:

Evə bir azca gecikdimmi, ya dostlarımla yeyib içməyə getdimmi o gün bizim evdə qiyamət qopacaq.

Kəndə bir nabaləd adam gəldimi, başmaqçı Şaban tez onu qabaqlayıb nəvaziş göstərərdi. [Ə. Haqverdiyev, 187]

Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin yaranmasında “ki” bağlayıcısı xüsusi yer tutur. Əgər –mı, (-mi, -mu, -mü) ədatlarının iştirakı ilə zaman məhdud məqamlarda yaranırsa “ki” bağlayıcısı başqa budaq cümlələrdə olduğu kimi, zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin də yaranmasında çox geniş şəkildə işlənir. Məsələn:

İbrahim səhər durub dükanına getmək istəyirdi ki, küçəyə çıxanda gördü, şəhər dərbanı bir nəfər Mərizin qoltuğuna girib onun evinə gətirir.

[Ə. Haqverdiyev, 207]

Və yaxud:

Sübh həkimbaşı Mirzə Mehdi evində əyləşib xəstələri qəbul etməyə hazırlaşdı ki, Fərman içəri girdi. [Ə. Haqverdiyev, 186]

Eyni tipli budaq cümlələr feli – xəbərin inkar formasında da yarana bilər. Məsələn:

Şəhərdən bir-iki versi aralanmamışdılar ki, kəndlilər daldan çıxırtı eşidib dönüb, dala baxıb gördülər ki, budur, hacı nəfəsini ağır alaraq tər basmış, dili ağzından bir qarış çıxmış şəkildə gəlir. [Ə. Haqverdiyev, 275]

Burada “ki” bağlayıcısı feli bağlama tərkibindən sonra işlənir, özündən sonra gələn budaq cümlələrin feli bağlamaya çevrilməsinə, habelə feli bağlama tərkibinə daxil olmasına kömək edir. Bu tipli cümlələrdən əvvəl gəlir.

Oyandığı zaman gördü ki, gün günortadan edilib. [İ. Əfəndiyev, 265]

Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlənin zaman münasibəti müxtəlif olur. Bu cəhətdən zaman budaq cümlələri üç qrupa ayrılır:

1) Baş və budaq cümlənin zaman məzmunu uyğun olur, yəni budaq cümlə baş cümlədəki işlə eyni vaxta aid olan işi, hadisəni bildirir. Bu halda eynizamanlılıq münasibəti üzə çıxır.

2) Budaq cümlədəki iş vaxt etibarilə baş cümlədəki işdən əvvələ aid olur. Budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işlənmiş bu cümlələrdə işin icrasında bir ardıcılıq var: əvvəl budaq cümlədəki, sonra baş cümlədəki iş icra olunur.

3) İkinci halın əksinə olaraq, baş cümlədəki iş budaq cümlədəki iş və hadisədən əvvələ aid olur [9, 366].

Azərbaycan dilində də zaman budaq cümlələri mətndə ardıcılıq əlaqəsinin ifadə olunmasında iştirak edir:

Sürücü iti maşının üstə qaldırıb taxta layduruna bağladı. Şəhərdən çıxanda günortadan keçmişdi. İt göy üzünün belə genişliyini, yanıb soluqmuş təpələri, istidən, bürküdən daha doğrusu, ilğımdan mərtəbə-mərtəbə görükən aran kəndlərini bu vaxtacan öz içindən görürmüş ki, indi ona belə tanış gəlirdi hər şey. Sonra maşının içinə uzanıb başını qollarının üstünə qoydu. [M. Süleymanlı, 298]

Və:

Biz Ağsu keçidinə çatanda hava birdən-birə tutuldu və bərk yağış başladı. Biz keçidin başına qalxanda yağış o qədər şiddətləndi ki, yoldan şırıltı ilə sel axır və üç - dörd addım qabağı görmək olmurdu. [İ. Əfəndiyev, 91]

Hər iki mətndə zaman budaq cümlələri ilə yanaşı “və” bağlayıcısının və “sonra” zərfinin də təhkiyənin zaman ardıcılığında rolu var.

İngilis dilində zaman budaq cümlələrinin nəzərdən keçirilən ümumi səciyyəsi ilə yanaşı onların bir sıra sırf mətndaxili xüsusiyyətləri də vardır. Məsələn, zaman budaq cümlələri temporal münasibətlərdən əlavə, səbəb-nəticə və digər münasibətlər də ifadə edə bilər:

Jody saw a flash of anger in his mother's eyes. Grandfather picked up his knife and fork "I'm pretty hungry, all right," he said "I'll tell you about that later." When supper was over, when the family and Billy Buck sat in front of the fireplace in the other room, Jody anxiously watched Grandfather.

[J. Steinbeck, 172]

Nəzərdən keçirdiyimiz mətndə “when” bağlayıcısının işləndiyi budaq cümlə “When supper was over, when the family and Billy Buck sat in front of the fireplace in the other room” baş cümlədəki hərəkətin səbəbini verir və bu əvvəlki kontekstin köməyi ilə aktuallaşır.

Digər Misalda:

Grandfather's tone dropped into its narrative groove again. Jody knew in advance exactly what words would fall. The story droned on, speeded up for the attack, grew sad over the wounds, struck a dirge at the burials on the great plains. Jody sat quietly watching Grandfather. The stern blue eyes were detached. He looked as though he were not very interested in the story himself.

When it was finished, when the pause had been politely respected as the frontier of the story, Billy Buck stood up and stretched and hitched his trousers. “I guess I'll turn in,” he said. Then he faced Grandfather. [J. Steinbeck, 174]

Analoji qaydada “when it was finished, when the pause had been politely respected as the frontier of the story” budaq cümlələri, ümumilikdə, səbəb-nəticə münasibətinə əsaslanan mətndaxili əlaqəliliyə xidmət edir.

Zaman budaq cümləsinin belə bir funksiyası Azərbaycan dilində də müşahidə edilir:

Yay fəslini iki dəfə mən bakıda keçirmişəm. Məlum ki, istidən yayda evdə oturmaq olmur, hamı tökülür bulvara. Mən də qeyri yaranmışlar kimi hər gün bulvara çıxmışam, çünki dəryanın sərin yerindən savayı Bakının istisindən qeyri bir nicat yoxdur.

Və hər gün bir vaxt bulvara gələndə gözüm o üzdə - bu üzdə olub ki, dost-aşnaya rast gəlib onlarla vaxt keçirim. [C. Məmmədquluzadə, 469]

Ön müvqədə yer almış zaman budaq cümləsi “Və hər gün bir vaxt bulvara gələndə” əvvəlki kontekstin daha sonar açılmasına yardım edir.

Zaman budaq cümlələrinin prepozisiyası mətnin informasiya strukturu baxımından da əhəmiyyətlidir. Aşağıdakı misallara baxaq:

When the wood-box was full, Jody took his twenty two rifle up to the cold spring at the brush line. He drank again and then aimed the gun at all manner of

thinds, at rocks, at birds on the wing, at the big black pig kettle under the cypress tree, but he didn't shoot nor he had no cartridges and wouldn't have until he was twelve. [J. Steinbeck, 92]

Və:

When Billy left him and walked angrily away, Jody turned up toward the house. He thought of Nellie as he walked, and of the little colt. [J. Steinbeck, 151]

Hər iki nümunədə prepozisiya mövqeyindəki zaman budaq cümlələri tema, yəni köhnə informasiya rolunu oynayır.

Analoji hal Azərbaycan dilində də müşahidə edilir:

Elə ki, bu söz mənim ağızımdan çıxdı, naçalnik yerindən dik atıldı, stolun üstündən bir yazılmış kağız götürdü və mənə tərəf bir qədər əyilib, az qaldı kağızı soxa mənim ağızıma və çıxırdı. [C. Məmmədquluzadə, 462]

Digər tərəfdən, zaman budaq cümləsinin postpozisiyada işlənməsi artıq onun rematizator, yəni yeni və ya mühüm informasiya mənbəyi kimi funksiyasını üzə çıxarır:

It was late in the golden afternoon when the first little boys ran hysterically in the town and spread the word that Kino and Juana were coming back. And everyone hurried to see them. The sun was setting toward the western mountains and the shadows on the ground were long. [J. Steinbeck, 79]

Və:

It was dusk when they came at last to the little pool. And all three were on foot now, for a horse could not climb the last steep slope. [J. Steinbeck, 75]

Göründüyü kimi tema rolunu oynayan postpozisiyadakı zaman budaq cümlələri sayəsində diqqət hadisənin baş verməsi zamanına yönəlir.

Zaman budaq cümləsinin bir neçə məna ifadə etmək kimi potensial qabiliyyəti, yəni onun semantik tutumu danışan tərəfindən həm mətndaxili əlaqəliliyi həyata keçirmək, həm də hadisələr arasında mürəkkəb semantic münasibətləri ötürmək üçün istifadə oluna bilər.

Beləliklə, temporallıq dildə sintaktik səviyyədə, sintaktik tamın yaranmasında geniş funksional fəaliyyət dairəsinə malikdir. Ümumilikdə, zaman

budaq cümlələrinin struktur xüsusiyyətləri və məzmun imkanları da nəzərə alınmaqla mətndə işlənmə tezliyi onların universallığından xəbər verir. Bu təhlil etdiyimiz nümunələrdən görüldüyü kimi, həmin strukturlarda cümlənin məzmun və formal səviyyələrinin temporal cəhətdən relevant komponentləri arasındakı münasibətlərin yer alması ilə bağlıdır, özü də söhbət yalnız temporal aspektdən deyil, həmçinin məntiqi aspektdən də gedir.

İlk baxışdan zaman budaq cümləli strukturlar formal səviyyədə xüsusilə hər iki hərəkət eyni tərz-zaman forması ilə ifadə olunduqda paradoksal görünür. İnformasiyanın kodlaşdırılmasının bu cür vasitələri həmin strukturdakı münasibətlərin mətndə başa düşülməsi prosesində fərqləndirilməməsini və yaxud ən azı qəbuledici tərəfindən əlavə interpretasiya söylərinin göstərilməsi zəruriliyini nəzərdə tutur. Lakin, nəzərdən keçirilən strukturların yuxarıda qeyd edilən səciyyəvi xüsusiyyətləri bunun tam əksini, yəni onların təhkiyənin məqsədlərinə, əsasən də referensial əəqəliliyin mürəkkəb düyününə ən çox adekvat olduqlarını sübut edir.

Zaman budaq cümləli strukturlar mətndə temporallığı ifadə edən əsas vasitələrdən biri kimi çıxış edir və təsvir edilən situasiyanın temporal yerləşməsi, yəni zaman çərçivəsində vəziyyətin müəyyənləşdirilməsi funksiyasını yerinə yetirir. Mürəkkəb sintaktik birləşmə kimi onların hər iki hissəsi öz məzmun və struktur xüsusiyyətləri ilə birgə predikativ vahidlərdir. Bu cür strukturların mətndə işlənməsi kommunikasiya aktını daha effektiv edir və qəbul olunan mətnin bütöv mənə mənzərəsini yaratmağa imkan verir. Nəticə etibarilə, onlar geniş həcmli informasiyanın qısa şəkildə ötürülməsinə və qəbuledicinin mətni interpretasiya etmək (başə düşmək və izah etmək) fəaliyyətinin aktivləşməsinə şərait yaradır.

NƏTİCƏ

Tədqiq edilmiş temporal vasitələrin mətndə işlənmə məqamları bir sıra fikirlərin irəli sürülməsinə imkan verir.

1. Mətnin temporal təşkilində iştirak edən leksik-qrammatik vasitələr (zaman zərfləri, temporal semantikalı sözlər və bağlayıcılar) yalnız mətnin formal olaraq zaman birliyinin yaradılmasına və yaxud onun təmin olunmasına xidmət etmir, həmçinin mətni yaradan müəllifin ümumi niyyəti çərçivəsində mətnyaradıcı funksiya daşıyır. Onlar mətn yaradıcılığı prosesinin praqmatikasını və kommunikativ spesifikasını əks etdirir və beləliklə, təhkiyədə qəbulediciyə yol göstərərək müxtəlif informasiya yükünə malik olur.

2. Mətndə müşahidə olunan temporal münasibətlər leksik-qrammatik vasitələr kimi qəbul olunan temporallıq göstəriciləri ilə qarşılıqlı asılılıq vəziyyətindədir. Bu formal vasitələrin qeyri-ənənəvi təhlili onların məntiqi-semantik əlaqələrin formalaşmasında əhəmiyyətli rolu olduğunu göstərir. Mətndə eyni zamanda, bir neçə temporallıq göstəricilərinin işlənmə məqamları onların praqmatik baxımdan müxtəlifliyini və həm mətn daxilində, həm də xaricində fəaliyyət göstərmə qabiliyyətlərini aşkar edir.

3. Tədqiqat nəticəsində mətnin eksplisit temporallıq göstəricilərinin ənənəvi sistem təsvirindən fərqli xüsusiyyətləri üzə çıxarılmış, yəni geniş kontekst bu formal əlaqə vasitələrinin yeni funksiyalarının aşkarlanmasına səbəb olmuşdur. Məsələn “and” və “və” bağlayıcıları mətndə həm zaman ardıcılığı və həm də additivizm münasibətlərinin göstəricisinə çevrilir, “then” zərfi həm temporal, həm anaforik, həm də deyktik funksiya daşıyır və yaxud ənənəvi olaraq temporal münasibətlərə işarə edən “when” bağlayıcısı mətndə həm də səbəb - nəticə münasibətlərinə işarə edir. Lakin əlbəttə ki, “then” və “sonra” mətndə zaman ardıcılığını, “and” və “və” elementlərinə nisbətən daha eksplisit şəkildə üzə çıxarır. Mətn komponentləri arasında göstərilən əlaqələrin həyata keçirilməsi prosesində hər bir əlaqə vasitəsi öz sistem xüsusiyyətlərini tam şəkildə itirmir. Faktiki olaraq, bu əlaqələr vasitəsilə iki funksiya (qrammatik və mətn yaradıcı)

realizə olunur. Bu funksiyanın əsasında zaman ardıcılığı, eynizamanlılıq, retrospeksiya və prospeksiya işarə əlaqələri durur.

4. Mətnin informasiya komponentləri kimi eksplisit temporal vasitələr mətnə yeni xəbərin mənası və funksiyası ilə bağlı informasiyanın daxil edilməsinə, yəni informasiyanın müəyyən hissəsinin qabardılmasına şərait yaradır. Bu mənada “now”, “indi”, “then” və “sonra”temporallıq göstəricilərini qeyd etmək lazımdır. Onların mətndə temporal vasitə olmaqla yanaşı yeni informasiyaya işarə funksiyaları da aşkarlanmışdır.

5. Təhlil etdiyimiz zaman budaq cümləli strukturların işlənmə məqamlarının çoxluğu mətn-diskursda onların funksional səciyyələrinə görə zaman, məkan kommunikasiya aktının iştirakçıları haqqında ümumi məlumatı ehtiva etmələri ilə bağlıdır. Bu mətn hissələrində, adətən, təfəssilatlı məlumat olmur və qəbuledicinin diqqəti yalnız bütün makromətn boyu mövcud informasiyada cəmləşir. Zaman budaq cümləli strukturların işlənməsinin mətnin sonuna doğru azalması da müşahidə edilir və bu həmin strukturların istifadəsinin mətnin məzmununun inkişafına və dərinləşməsinə deyil, əsasən mətndaxili əlaqəliliyə xidmət etməsi ilə bağlıdır. İngilis və Azərbaycan dillərində zaman budaq cümlələri tabe edən bağlayıcı ilə formalaşır və onların mətndə temporal ardıcılığı təmin edən funksional xüsusiyyətlərinin əsasən eyni olduğu aşkarlanır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1983. 465 s.
2. Abdullayev Ə. Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974. 417 s.
3. Abdullayev Ə. Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, 1998. 190 s.
4. Abdullayev Ə. Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı, 1999. 344 s.
5. Abdullayev K. M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998. 281 s.
6. ASE IV s. Bakı, 1982. 592 s.
7. Babayev A. M. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1992. 502 s.
8. Hüseynova M. Ə. Mətnin sintaktik, semantik və koqnitiv interpretasiyası. Fil. elm. nam. Dis. Avtorefer. Bakı, 2004. 31 s.
9. Kazımov Q. S. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2001. 496 s.
10. Məmmədov A. Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələri sistemi. Fil. elm. nam. Dis. Avtorefer. Bakı, 2003. 54 s.
11. Tahirov İ. M. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, 2007. 321 s.

İngilis dilində

12. De Beaugrande R. Text, Discourse and Process toward a multidisciplinary science of text. London, 1980. P. 383-408.
13. Chafe W. Discourse, Consciousness and Time. The Flow and Displacement of Conscious experience in Speaking and Writing. University of Chicago Press, 1994. 386 p.

14. Couper-Kuhlen E. Temporal relations and reference time in narrative discourse// Essays on tensing in English. Vol. 1 Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1987. p. 7-25.
15. Cruse D. A. meaning in language: An Introduction to Semantics and Pragmatics – New-York: Oxford University Press, 2000, 424p.
16. Van Dijk T. A. semantic Discourse Analyses // Handbook of Discourse analysis / Ed. By van Dijk T. A. –etc; Academic Press, 1985 vol. 2 Dimensions of Discourse p. 231-240.
17. Enkvist N. E. Linguistic stylistics. Mouton, The Hague, 1973. 123 p.
18. Enkvist N. E. From Text to Interpretability: A. contribution to the Discussion of Basic terms in Text linguistics. Connexity and Coherence: analysis of text and Discourse. Ed. By W. Hejdrich. Berlin; New York, 1989. P. 369-382.
19. Foley W. A. Information Structure // The encyclopaedia of language and linguistics. Vol. 3 – Oxford: Oxford University press, 1994-p. 16-78
20. Ford C. Grammar in Interaction: Adverbial Clauses in American English Conversation. Cambridge University Press, 1993. 278 p.
21. Frederickson C. H. Cognitive Models and discourse analysis // Studying writing linguistic approaches / Ed. By Cooper Ch. R. Vol. 1/ California, 1986. P. 132-147
22. Givon T. Syntax: a functional – typological introduction. Vol. 2. Amsterdam, 1990. 486 p.
23. Halliday M. A. K. Linguistic Function and Literary Style An Inquiry into the Language of William Golding's. The Inheritors. "Literary Style: A Symposium", Ed. Seymour Chatman, Oxford University Press, London New York, 1971, 330-365 p.
24. Halliday M. A. K. , Hasan R. Cohesion in English. London. 1976. 374 p.
25. Hamann C. The Awesome seeds of Reference Time // Essays on Tensing in English. Vol. 1 Reference time, Tense and Adverb. Tübingen-Mac. Niemeyer verlag. 1989, 31-154 p.

26. Harkness J. Time Adverbials in English and Reference Time // essays on Tensing in English / Ed. By A. Schop /. Tubingen: Niemeyer, 1989 –p. 110.
27. Hinrichs E. Temporal anaphora in Englischen – Tubingen, 1981. P. 12-43.
28. Lyons J. Language, meaning and context. Fontana Paperbacks. London 1981. 256 p.
29. Mann W. C., Thompson S. A. Rhetorical Structure Theory: Toward a Functional Theory of Text Organization // text 8. 1988. P. 243-281.
30. Myhill J. Word order and temporal sequencing. Payne 1992, p. 265-278
31. Ramsay V. The Functional distribution of preposed and postposed “if” , and “when” clauses in written discourse // Coherence and grounding in discourse // Amsterdam – Philadelphia, 1984. P. 175-186
32. Reichenbach H. Elements of symbolic logic – N. Y. The Macmillan Co., 1947, 261 p.
33. Rudolph E. The Role of Conjunctions and particles for Text Connexity. Text and discourse Connectedness / Proceeding of the Conference on Connexity and Coherence. BPNA: Philadelphia, 1989. P. 175-190.
34. Schopf A. The Past tense in English // essays on tensing in English. Vol. 1. Reference time, tense and adverbs – Tubingen: Max niemeyer Verlag 1987. P. 177-220.
35. Warner R. G. Discourse Connectives in English. New York and London. 1985. 425 p.

Rus dilinda

36. Арнольд И. В. Импликация как прием построения текста и предмет филологического изучения // Вопросы языкознания 1982 №4 с. 83-91
37. Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. Москва. 1969. 605 с.
38. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва. 1955. 416 с.

39. Барт Р. Лингвистика текста. В кн.: «Новое в зарубежной лингвистике». Вып. VIII, Москва, 1978, стр. 442-449,
40. Беллерт М. Об одном условии связности текста. В кн. : «Новое в зарубежной лингвистике». Вып. VIII. Москва, 1978, с 172-207
41. Бенвенист Э. Общая лингвистика. Москва, 1980, 212 с.
42. Ван Дейк Т. А. Вопросы прагматики текста // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. Москва. 1978, с. 259-336
43. Гаибова М. Т. Коммуникативные аспекты речемыслительной деятельности персонажа в структуре художественного текста: Автореф. Дис. док. фил. наук. Тбилиси, 1987, 49 с.
44. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования Москва. 1981. 139 с.
45. Дресслер В. Синтаксис текста. В кн.: «Новое в зарубежной лингвистике». Вып. VIII, Москва, 1978, с. 111-137.
46. Заварина Т. Ю. К вопросу о временной ориентации в тексте /Проблемы грамматической семантики английского языка. (Тр. МГПИИЯ им. М., Тореза. Вып. 264) Москва. 1986, с. 93-100.
47. Колшанский Г. В. Коммуникативная функция и структура языка. Москва, 1984. 175с.
48. Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990. 684 с.
49. Маулер Ф. И. Конструкция shall / will + инфинитив в современном английском языке (нефутуральные значения): дис. ... докт. Фил. Наук. Москва, 1968, 288 с.
50. Москальская О. И. Грамматика текста. Москва, 1981, 183 с.
51. Падучева Е. В. Семантические исследования. Семантика времен и вида в русском языке. Семантика нарратива. Москва, 1996, 464 с.
52. Пеетерс А. В. Понятие пространства и времени в португальской фразеологии (к вопросу языковой картине мира): Дис. ... докт. фил. Наук. Москва, 1997. 167 с.

53. Пфютце М. Грамматика и лингвистика текста. В кн.: «Новое в зарубежной лингвистике». Вып VIII, Москва. 1978, с 218-243.
54. Резник И. В. Функционально – семантическое поле темпоральности: логико-семантическая категория и способы ее языкового выражения: Дис. ... докт. фил. Наук. Москва, 1987, 187 с.
55. Салькова М. А. Темпоральная репрезентация английского дискурса (на материале структур с придаточным времени): Дис. ... докт. фил. Наук. Москва, 1999, 265 с.
56. Советский энциклопедический словарь. Москва, 1981, 599 с.
57. Солганик Г. Я. Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое). Москва, 1975, 185 с.
58. Тесленко И. М. Способы темпоральной анализации действия выраженного личной формой глагола, в современном английском языке//Базовые грамматические единицы языка в речевой коммуникации. Москва, 1988. С. 115-123. (тр./МГПИЯ им. М. Тореза Вып. 306)
59. Тураева З. Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное. Москва, 1979. 218 с.
60. Харвег Г. Редуцированная речь. В кн.: «Новое в зарубежной лингвистике» Вып. VIII. 1978 с. 388-401.
61. Хендрикс У. Стиль и лингвистика текста, В кн.: «Новое в зарубежной лингвистике». Вып IX, Москва, 1980, с.172-211.
62. Чейф У. Память и вербализация прошлого опыта. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике – Вып. 12 Москва. 1983, с 35-73.
63. Черняховская Л. А. Смысловая структура текста и ее единицы. Москва. Вопросы языкознания, №6, 1983, с. 117-126.
64. Шендельс Е. И. Категория времени в коммуникативном аспекте // Функционирование языковых единиц в коммуникативных актах. (Тр. МГПИИЯ им М. Тореза; вып. 171) Москва, 1986, с71-77.

65. Штелинг В. А. Грамматическая семантика английского языка. Фактор человека в языке: Учебное пособие. Москва: МГИМО, 1996. 253 с.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Araz M. Seçilmiş əsərləri. Bakı 1986, 480 s.
2. Əfəndiyev İ. Üç roman. Bakı 1987, 536 s.
3. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı 1976, 241 s.
4. Xəzri N. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı 1974, 234 s.
5. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı 1966, 678 s.
6. Süleymanlı M. Səs. Bakı 1988, 375 s.
7. Vurğun S. Əsərləri. II cild. Bakı 1960, 373 s.
8. Vurğun S. III cild. Bakı 2005, 423 s.
9. Archer J. First among equals. Harper Paperbacks. New York 1984, 483 p.
10. Hemingway E. To have and have not. Panther Books. 1977, 191 p.
11. Hemingway E. The Snows of Kilimanjaro. Panther Books. 1977, 143p.
12. Hemingway E. For whom the bell tolls. Panther Books. 1976, 423 p.
13. Steinbeck J. The Pearl. The Red Pony. Penguin Books, 1976, 181 p.